

TRANSPARANT

THEMANUMMER:

NEDERLAND 1780-1830

- ✓ Kerk en staat
- ✓ Onderwijs
- ✓ Patriot- Prinsgezind in:
Gouda, Goes en Veenendaal
- ✓ Bilderdijk en de patriotten

Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici
jaargang 7 nummer 4 november 1996

Computerprogramma's Geschiedenis

J. Beetsma en drs. Y. Beetsma

Toets- en oefenprogramma's. Ter voorbereiding op het eindexamen Geschiedenis 1997 zijn de volgende toets- en oefenprogramma's verschenen: *Nederland 1780-1830* en *De Verenigde Staten 1787-1914*. Deze programma's, die zijn gebaseerd op de CSE-stofomschrijving, bevatten een toetsgedeelte en extra oefenmateriaal (500 vragen). Beide programma's bestaan uit een havo/vwo en mavo versie. Het toetsgedeelte bevat zowel meerkeuze- als open vragen en er kan per hoofdstuk geoefend worden. Het *extra oefenmateriaal* bestaat uit *citaten*, *matching* en *begrippen*. Bij het onderdeel *citaten* kan de leerling kiezen uit citaten gebaseerd op het CSE katern van Malmberg en uit citaten gebaseerd op de CSE-stofomschrijving. De leerling geeft aan of een gedeelte uit het CSE-katern of de stofomschrijving juist is geciteerd. Bij onjuist citeren moet de leerling corrigeren. Bij de onderdelen *matching* en *begrippen* wordt een aantal termen respectievelijk begrippen gepresenteerd en daaronder twee termen respectievelijk een omschrijving. De leerling kiest de bijbehorende term of het begrip. Iedere leerling krijgt de vragen in een andere volgorde aangeboden. Bij voortijdig beëindigen van een programmaonderdeel kan de leerling op een later tijdstip verdergaan alsof er geen onderbreking is geweest. Tijdens en na het oefenen wordt het resultaat vermeld. Naderhand kan de docent dit resultaat opvragen. Een uitvoerige handleiding, de teksten van de toetsvragen en van het extra oefenmateriaal en de CSE-stofomschrijving worden meegeleverd op diskette. De docent kan met een bijgevoegd hulpprogramma deze teksten afdrukken.

Staatsinrichting. Verder is verschenen het toets- en oefenprogramma *Staatsinrichting*. Dit programma is gebaseerd op het boek 'Het spel en de regels', uitgegeven door Van Walraven. Het programma kan ook los van het boek gebruikt worden en bestaat uit toetsvragen, matching-opdrachten en begrippen.

Themaprogramma's. Er zijn vijf themaprogramma's beschikbaar over de onderwerpen: *De U2 affaire (1960)*, *De mouterij op de Zeven Provinciën (1933)*, *Conflict de Jonge-Snijders (1918)*, *Begin van de Japans-Chinese oorlog 1937 (Marco Polo incident)* en *Putsch van Hitler (1923)*.

Demonstratie diskette. Voorbeelden van zowel de toets- en oefenprogramma's als de themaprogramma's zijn beschikbaar op een demonstratie diskette. Een uitgebreide beschrijving wordt gegeven, voor toetsprogramma's bijvoorbeeld het aantal vragen, voor de themaprogramma's de inhoud en opzet van het programma. Daarna kunt u een beknopt onderdeel volgen zoals de leerling dat te zien krijgt. De prijs van een demonstratie diskette bedraagt f.25,--. Dit bedrag wordt in mindering gebracht als u vervolgens een toets- of themaprogramma bestelt.

Meer informatie en/of bestellingen kunt u richten aan:

Beetsma Courseware

Eesterweg 16 9863 TB Doezum Tel. (0594) 612701 b.g.g. (0513) 413412

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt 4 keer per jaar.

Grondslag en doel

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)
H.-M.T.D. ten Napel (secretaris)
K. Tippe (penningmeester)
R. Janssens (wetenschappelijke contacten en studie-aangelegenheden)
R. Toes (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (public relations en voorlichting)
E. Mackay (cursuswerk)

Comité van aanbeveling

prof. dr. A. Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof,
prof. dr. C. Graafland,
dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte,
prof. dr. W. van 't Spijker,
dr. J.R. Wolfe (University of York)

Bredid

mw. drs. J.L. van Essen

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparent*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
mw. J.I.C. de Jong-Kooij
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag

Redactie-adres

Burgemeester Bouwensstraat 18
4694 EJ Scherpenisse
tel. 0166-663853

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 45,- per jaar (studenten f 35,-). Donateurs betalen minimaal f 60,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 50,-.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden aangevraagd bij het redactie-adres of via overmakingen op giro-nummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Veensdaal, onder vermelding van het betreffende nummer. De prijs bedraagt f 12,50 per stuk (inclusief porto).

Overname

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is toegestaan na schriftelijke of mondelinge toestemming van de redactie.

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op één of meerdere illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

ISSN 0928-1282

Inhoud

Redactioneel	2
Hans Krabbendam en Ton van der Schans	
Personalia	2
Column: 'Ketter'	3
Jan Wim Buisman	
Er zal geen bevoorrechte noch heerschende kerk meer geduld worden	4
W.H. den Ouden	
Het lager onderwijs in de periode 1780-1830	10
J. Kruidenier	
Bilderdijkiana: De verwording van Nederland	15
Joris van Eijnatten	
De positie van de Goudse predikanten tijdens en na de politieke ontwikkelingen van 1787 en 1795	16
Ton van der Schans	
Patriotten en Prinsgezinden in Goes	20
Leo Niewenhuijs	
Prinsgezind en Patriot in Veensdaal	25
Roelof Bisschop	
Bilderdijk en de patriotten	28
W. van der Zwaag	
Commentaar: De erekrans van Gijsbert Karel	33
Roel Kuiper	
Uit de Pers	34
G.R.W. Ross	
Bericht van de onderwijswerkgroep / Verenigingsnieuws	35
Tentoonstellingsagenda	36
Gerard Raven	
Recensierubriek	38
Scriptiebespreking	44

Redactioneel

Hans Krabbendam en Ton van der Schans

Voor u ligt het jaarlijkse onderwijsnummer van *Transparant*. In overleg met onderwijswerkgroep van de VCH zijn onderwerpen vastgesteld die de thema's van het examenonderwerp over Nederland in de periode 1780-1830 verder uitdiepen. In het aparte katern is een deel van de inhoud omgewerkt tot lesmateriaal. Daarnaast biedt dit katern eigen bijdragen, die ook voor hen die buiten het onderwijs staan de moeite waard zijn om kennis van te nemen.

In de periode 1780-1830 is de basis gelegd voor de inrichting van onze samenleving. Soms bestaat het idee dat dit alleen te bereiken was door terugdringing van de rol van de godsdienst in het openbare leven, wat een voorwaarde leek om tot een sterke staat te komen. De artikelen in dit nummer onderzoeken de positie van kerk en godsdienst op drie niveaus: nationaal, lokaal en in individuele levens.

Den Ouden laat zien wat het voor de bevoorrechte Hervormde Kerk betekende om haar privileges te verliezen. De gevolgen waren zowel op het materiële als op het bestuurlijk vlak groot. Omdat de kerk in de achttiende eeuw steeds meer afhankelijk van de staat was geworden voor haar inkomsten, betekende de losmaking een enorme verandering. Haar decentrale bestuur verhinderde dat de kerk invloed op de staatkundige veranderingen kon uitoefenen. Het is wellicht een 'blessing in disguise' te noemen dat de heersende kerk nu gedwongen werd om haar strategie te bepalen.

Dezelfde verlichte ideeën die de scheiding van kerk en staat veroorzaakten waren ook in het onderwijs werkzaam met als belangrijkste doelstelling de versterking van het nationaal saamhorigheidsgevoel. Daarvoor was het onderwijs bij uitstek geschikt. Dat het onderwijs losgemaakt werd van de kerk was ook helemaal in de lijn van de scheiding tussen kerk en staat. Daarnaast werden belangrijke pedagogische vernieuwingen doorgevoerd, zoals examens en klassikaal onderwijs. Nieuwe prioriteiten ontnamen de ruimte aan leerstellig onderwijs, wat voor velen het christelijk

karakter van de school had bepaald. De behoefte daaraan zou in de loop der jaren groeien.

Hoewel het Verlichtingsdenken en de hiermee samenhangende aspecten een (inter)nationaal karakter hebben, kenmerkt de patriottenbeweging zich door lokale omstandigheden. De bronnen waaruit de vernieuwers dronken waren weliswaar veelal dezelfde, maar de samenstelling, omvang, denkbeelden, invloed en reikwijdte van de patriottenbeweging laten lokaal en regionaal grote verschillen zien.

In Veenendaal is het er betrekkelijk rustig aan toe gegaan, zo laat Bisschop zien, omdat de oranjepartij er sterk was en bleef. In Goes kregen de patriotten nog minder kans. Nieuwenhuijse toont aan dat nog voordat de patriotten de macht hadden kunnen grijpen, de prinsgezinden zich zodanig hadden opgesteld dat ze de provocaties van de patriotten makkelijk konden neutraliseren. In Gouda lag dat anders. Van der Schans laat zien dat de patriotse aanhang en invloed hier beduidend sterker was dan in de andere plaatsen. Ook om de predikantsplaatsen werd er gestreden en in Gouda werd de strijd in het voordeel van de patriotten beslecht. De oranjepartij kon niet tegen de vernieuwers op. Het lokaal onderzoek leert ook dat de veelgeprezen scheiding tussen kerk en staat meer theorie bleek dan een echte ommekeer in de praktijk. De spanning komt op het intellectuele vlak het best tot uiting in individuele levens. J.W. Buisman, die eerder op het Verlichtingsdenken promoveerde, introduceert een wat minder bekende Verlichte geest: de Groninger jurist F.A. van der Marck, die stelselmatig het natuurrecht als bron voor maatschappelijke en godsdienstige vragen nam.

Even expliciet en stellig, maar dan aan de andere kant, was Willem Bilderdijk. W. van der Zwaag volgt de confrontatie tussen Bilderdijk en de patriotten, Van Eijnatten licht de achtergrond toe van Bilderdijks visie op de Nederlandse geschiedenis: naast alle aandacht voor de kerkhistorische boeken, vooral op het gebied van de 19e-eeuwse kerkgeschiedenis.

REGIO EN RELIGIE

Drie van de vier redevoeringen van de studieconferentie over regio en religie zijn verschenen in het blad *Radix* 22 no. 3 (Juli 1996). Een los nummer kost f 21,00 en is te bestellen bij het bureau van het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap:

Postbus 40155
8004 DD Zwolle
tel. 038-4601017

PERSONALIA

Dhr. dr. J.W. Buisman is free-lance historicus en werkte aan de Leidse Universiteit en aan Hogeschool Holland te Diemen. Hij promoveerde in 1993 op een studie over de invloed van de Verlichting in Nederland.

Adres: Versteeglaan 5
3451 XG Vleuten
tel. 030-6774287

Dhr. dr. R. Bisschop is leraar geschiedenis aan het Ichtus-College te Veenendaal en aan de Christelijke Hogeschool 'De Driestar' te Gouda.

Adres: Prins Bernhardlaan 24
3901 CC Veenendaal
tel. 0318-522691

Dhr. dr. J. van Eijnatten werkt als wetenschappelijk onderzoekmedewerker aan de Vrije Universiteit aan een studie over aard en ontwikkeling van het denken van Bilderdijk.

Adres: Cornells Vlotstraat 23
1318 AE Almere
tel. 036-5374885

Dhr. drs. J. Kruidenier is docent geschiedenis en cuma aan Pabo 'De Driestar' te Gouda.

Adres: Roland Holstlaan 13
2811 CG Reeuwijk
tel. 0182-393009

Dhr. drs. L.A. Nieuwenhuijse is leraar geschiedenis en cultuurgeschiedenis aan het Calvin College te Goes.

Adres: Elstarstraat 43
4421 DV Kapelle
tel. 0113-343668

Dhr. dr. W.H. den Ouden is Nederlands Hervormd emeritus predikant. Hij promoveerde in 1994 op *Kerk onder Patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*.

Adres: Larikslaan 173
3053 LB Rotterdam
tel. 010-4182542

Dhr. drs. A.A. van der Schans is leraar geschiedenis en cuma aan Pabo 'De Driestar' te Gouda en redactielid van *Transparant*.

Adres: Cortenhoeve 20
2411 JM Bodegraven
tel. 0172-611734

Dhr. W. van der Zwaag is oud-directeur van een basisschool in Barneveld. Hij publiceerde diverse kerkhistorische boeken, vooral op het gebied van de 19e-eeuwse kerkgeschiedenis.

Adres: Nairacstraat 33
3771 AX Barneveld
tel. 0342-413527

Het idee dat mannen en vrouwen gelijke rechten horen te hebben, is van recente datum. Tenminste, als we sommige hedendaagse feministen moeten geloven. De invloed van dit seculiere credo reikt ver, want het is ook terug te vinden in de stofomschrijving van het eindexamenonderwerp geschiedenis en staatsinrichting 1997.

Toch is de zelfverzekerdheid waarmee deze stelling nogal eens geponeerd wordt, misplaatst. Ik kan zulks niet beter illustreren dan aan de hand van de geschriften van de Groningse hoogleraar in de rechten F.A. van der Marck (1719-1800). Deze geleerde, een Duitser van geboorte, trok eenvoudigweg de uiterste consequentie uit het natuurrechtelijke principe dat alle mensen vrij en gelijk zijn: aan vrouwen behoorde in alle opzichten een aan de mannen gelijkwaardige positie te worden gegeven. Op meerder verstand of op grotere lichaamskracht kon de man zich niet laten voorstaan, want de dagelijkse praktijk leverde genoeg voorbeelden op van het tegendeel. En het beroep op de Heilige Schrift, waar (in Genesis 3:16) na de zondeval gezegd wordt dat de man over de vrouw heerschappij zal voeren, deugde volgens Van der Marck al evenmin, want het ging hier volgens hem om een voorspelling en niet om een goddelijk gelegitimeerd mannelijk recht. "En stel eens, dit was een recht, wegens Eva's wanbedryf aan Adam toegeëigend, hoe zal men dit op de nakomelingen toepassen? Onze dochteren zyn immers zo wel afstammelingen van Adam, als onze zonen van Eva, en dus zoude het recht van Adam tot heerschappij en de verplichting van Eva tot onderdaanigheid als twee tegenstrydige zedelyke hoedaanigheden op hen overërven. Waar zal dit heen?"

Kortom, de vrouw was volkomen gelijkwaardig aan de man en daarom had zij bijvoorbeeld ook recht op een even goede opleiding – indien zij de capaciteiten daartoe bezat, zelfs op een acade-

mische opleiding. Van der Marck vroeg zich in dit verband bijvoorbeeld af: "Waarom zoude men dan ook niet de dames op academien tot doctoresen in de vroedkunde openlyk mogen promoveeren?" En bij dit soort vakken hoefde het niet te blijven. Er was geen enkele reden vrouwen nog langer van het academisch onderwijs als zodanig uit te sluiten, want "de vrouwen zyn tog zo wel, als de mannen redemagtige wezens, inboorlingen van dit heeal en schepzelen van God".

Van der Marck schreef dit alles in 1798, niet in jeugdige overmoed maar op bijna 80-jarige leeftijd. Hij had toen een veelbewogen loopbaan achter de rug, eerst als advocaat in Arnhem, later (van 1758 tot 1773) als hoogleraar te Groningen en nadien als professor te Lingen, Deventer en Burgsteinfurt. Omstreden was hij geweest, niet zozeer vanwege zijn denkbeelden over de positie van de vrouw als wel vanwege zijn weinig orthodoxe visie op de verhouding tussen natuur en genade. Van de leer der Dordtse vaderen, die hij bij zijn benoeming te Groningen toch had onderschreven, was hij naar veler oordeel afgeweken. Zijn opvattingen waren hem op ontzetting uit zijn Groningse ambt komen te staan. Ondertekening van de drie Formulieren van Enigheid hoefde toch niet te impliceren dat men alle zinswendingen die daarin voorkwamen, volledig tot de zijne maakte? aldus Van der Marck. Hij voelde zich slachtoffer van fanatisme, intolerantie en 'dweperij' – begrippen waaraan deze verlichte geleerde met zijn rationalistische uitgangspunt een erg ruime invulling gaf. Reeds kort na zijn ontslag, in de zomer van 1773, was Van der Marck door niemand minder dan Frederik de Grote benoemd tot hoogleraar aan het Gymnasium Academicum te Lingen. Een half jaar later werd hij tevens gekozen tot ouderling in de gereformeerde kerk aldaar. Verder eerherstel volgde in 1783, toen hij mede door de inspanningen van de bekende patriot Joan Derk van

der Capellen tot den Pol aan het Athenaeum Illustre te Deventer werd benoemd. Opnieuw werd hij ouderling, nu in de Waalse kerk. Maar andermaal moest hij vluchten, toen in het jaar 1787 het tij in het nadeel van de patriotten keerde. Hij nam nu de wijk naar Burgsteinfurt, waar hij professor aan het gymnasium werd. Pas in 1795, na de vestiging van de Bataafse Republiek, smaakte de oude Van der Marck het voorrecht op zijn Groningse leerstoel te mogen terugkeren.

Kenmerkend voor Van der Marck was dat hij zich als specialist op het terrein van het natuurrecht steeds waagde op het gladde ijs van de theologie. Hij kon het niet laten parallellen te trekken tussen beide disciplines. "Want," zei hij bijvoorbeeld, de "zuivere waarheid van Gods Woord uit kerkformulieren betoogen, komt mij even zoo ongerijmd voor als de zuiverheid des natuurrechts uit de burgerlijke wetten te willen bevestigen". En, om nog een voorbeeld van zijn grensoverschrijdende denktant te noemen, Jezus was voor hem weinig meer dan de hoogste vertolker van het natuurrecht. Humaan was Van der Marck dus in zijn religieuze denkbeelden – niet voor niets schreef juist een vrijzinnig kerkhistoricus als J. Lindeboom een voortreffelijke biografische studie over hem. Maar zeker ook zijn maatschappelijke opvattingen ademen een humane geest. Van slavenhandel (en slavernij) had hij een aperte afkeer. Al even onverbiddelijk verzette hij zich tegen het instituut van de pijnbank. Als lijf- en doodstraffen al mochten blijven bestaan, dan alleen uit het oogpunt van maatschappelijk nut, nimmer krachtens enig goddelijk recht.

Kortom, Van der Marck zou het in onze tijd niet alleen aan de stok krijgen met de opstellers van het examenonderwerp, maar ook met orthodoxe christenen over de rol der belijdenisgeschriften, over de doodstraf en stellig ook over de positie van de vrouw.

Er zal geen bevoorrechte noch heerschende kerk meer geduld worden¹⁾

W.H. den Ouden

Voorgeschiedenis

Op 23 april 1798 werd door middel van een plebisciet de eerste constitutie van kracht die al eerder door de Nationale Vergadering, de volksvertegenwoordiging van de Bataafse republiek, was aanvaard. Deze constitutie zou gaan dienen als staatsregeling van de nieuw gevormde Nederlandse nationale eenheidsstaat. Onder het hoofd "Burgerlijke en Staatkundige Grondregels" bevatte deze Staatsregeling enkele artikelen (19-23) die de algemene verhouding van de Staat tot de godsdienst en de Kerk regelden. In artikel 21 hiervan werd bepaald: "Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijne Eredienst, deszelfs Bedienaaren en Gestigten."

Deze constitutionele bepaling greep diep in het bestaan van de Hervormde Kerk in, omdat deze Kerk vanaf haar ontstaan, in de tweede helft van de zestiende eeuw, zo nauw verweven met het ontstaan en de geschiedenis van de Republiek, als bevoorrechte Kerk direct of indirect financieel gedragen werd door de burgerlijke overheden. Dit gebeurde zowel nationaal door de Staten-Generaal maar vooral gewestelijk door de Provinciale Staten als ook door de lokale overheden. Om de betekenis van deze bepaling tot zijn recht te laten komen is het noodzakelijk dat wij ons allereerst bezighouden met de situatie waarop deze bepaling betrekking had: de financiële verhouding van Kerk en Staat zoals deze zich tot op dat moment ontwikkeld had.

Kerk en Staat tijdens de Republiek

De gezagsdragers ten tijde van de Republiek beschouwden zich voortdurend naar Jesaja 49 vers 23 als voedsterheren van de gereformeerde kerk. Het karakter van publieke kerk bracht dit mee.

In artikel 36 van de "Nederlandse Geloofsbelijdenis" uit 1562 kende deze Kerk aan de overheden verstreckende bevoegdheden toe. Als haar taak werd daar ondermeer gesteld "ook de hand te houden aan den heiligen kerkdienst", wat mede inhoudt het instandhouden van de ware kerk.

Dit had bij de nieuwe overheden allereerst gestalte gekregen in de zorg van

de predikantstraktementen. In principe werden ze betaald uit de geestelijke goederen waaruit de Reformatie de geestelijkheid haar inkomsten genoot. Incidenteel kwamen hiervoor, afhankelijk van gewest of stad, ook kloostergoederen of andere geestelijke goederen in aanmerking.

Waar dit alles nog niet voldoende opleverde werd hiervoor van alle burgers – dus ook van de dissenters (rooms-katholieken, lutheranen, doopsgezinden, remonstranten, joden) onder overheids-patent een speciaal voor dit doel ingestelde belasting geheven of werd het benodigde uit de gemene middelen betaald. Het uiteindelijke beleid berustte bij de Provinciale Staten, die ook de omvang van de traktementen vaststelden.

De wijze van beheer van deze goederen verschilde per provincie al naar gelang de maatregelen die zij genomen hadden tijdens de stichting van de gereformeerde kerk in het laatste kwart van de zestiende eeuw. In Holland en Utrecht werd dit beheer, dat oorspronkelijk door de geestelijkheid zelf gevoerd werd, aan de predikanten ontnomen en gecentraliseerd. Dit resulteerde wat Holland betreft in de oprichting van het Geestelijk kantoor van Delft in 1578, terwijl voor Utrecht een soortgelijk kantoor in leven werd geroepen. De Staten van Zeeland hadden onder de druk van de oorlogsomstandigheden de geestelijke goederen te gelde gemaakt ten gunste van de landsverdediging. Daardoor waren de predikanten hier voor hun bezoldiging nagenoeg geheel op de publieke kas aangewezen. In Gelderland kwam het niet tot een uniforme regeling, elk kwartier stelde zijn eigen beleidslijn vast. Het beheer kwam te berusten bij de ambten, de ridderschappen, de classes of de predikanten. De steden hadden een eigen regeling. In Overijssel was eveneens geen sprake van uniformiteit. In de steden kwam het beheer bij de magistraten. In de dorpen bij de predikanten, die de plaats van de pastoors innamen, en de politieke bestuurders als de ambten en dergelijke. In Friesland, Groningen en Drenthe bleef het beheer waar het was: bij de geestelijkheid.

Het goederenbezit onder beheer van de overheidsinstanties kromp door verkoop steeds verder in, waardoor de predikanten in dat geval steeds meer aangewezen raakten op de publieke middelen, terwijl het kerkelijk bezit in particulier beheer goeddeels onaangetast bleef. De jaarlijkse provinciale synodevergaderingen werden integraal bekostigd door de provinciale overheden uit de gemene middelen. Voor de classicale vergaderingen bestond geen uniforme regeling. De middelen hiervoor kwamen uit de kassen van de steden, de provincie, de kerkelijke fondsen, de diakonieën en dergelijke, of door een omslag over de betreffende gemeenten. De Kerk raakte in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer aangewezen op de overheid en publieke middelen. Deze financiële structuur van de Hervormde Kerk zou door de Staatsregeling van 1798 fundamenteel worden bedreigd.

Ontwerp-staatsregeling van 1797

In de nacht van 18 op 19 januari 1795 vertrok de Prins van Oranje, stadhouder Willem V, met zijn zoons vanuit Scheveningen naar Engeland. In dezelfde maand maakten de vertegenwoordigers van het nieuwe bewind expliciet bekend dat ze de bevoorrechting van de Hervormde Kerk op wilden heffen. Dat het menens was blijkt uit het feit dat de Nationale Vergadering, de nieuw gevormde nationale volksvertegenwoordiging, in afwachting van de totstandkoming van een nieuwe grondwet op 5 augustus 1796 een besluit nam waarin in principe een einde werd gemaakt aan de bevoorrechte positie van de Hervormde Kerk.

Definitief dacht De Nationale Vergadering de zaak te regelen door op 25 mei 1797 een ontwerp staatsregeling te presenteren die de kerk van de staat scheidde en een streep zette onder het dragen van lasten "van eenig Godsdienstig genootschap" door de overheid. De kerkelijke goederen kwamen toe aan de "gezamenlijke ingezetenen" die billijke regelingen moesten treffen voor de kerkgebouwen. Geestelijke goederen onder beheer van overheidsinstanties zouden genationaliseerd worden. De predikanten

van de gewezen bevoorrechte Kerk zouden hun traktementen mogen behouden als pensioen, wat ook gold ten aanzien van de pensioenen van emeriti en predikantsweduwen. Op 8 augustus 1797 vond hierover onder de stemgerechtigden van het Bataafse volk een referendum plaats. Met 108.761 tegen 27.955 stemmen werd deze ontwerpconstitutie verworpen.

Staatsregeling van 23 april 1798

De tweede Nationale Vergadering die reglementair per 1 september 1797 voor het eerst bijeenkwam droeg een radicaler karakter dan de vorige. Dat blijkt wel hieruit dat door middel van een staatsgreep op 22 januari 1798 de meer gematigden leden van de vergadering, tegenstanders van de scheiding van Kerk en Staat gevangen werden genomen. De aldus "gezuiverde" Nationale Vergadering bood een tweede ontwerpconstitutie aan, die dan ook veel radicaler was dan de eerste. Op 23 april 1798 kreeg deze d.m.v. een plebisciet kracht van wet.

Op 19 mei werd de aanvaarding feestelijk gevierd. De Bataafse republiek, die een bevolking telde van 1.900.000 zielen, had een grondwet. Onder het hoofd "Burgerlijke en Staatskundige Grondregeis", bevatte de staatsregeling enkele artikelen, die de algemene verhouding van de Staat tot de godsdienst en de Kerk regelden, terwijl de "Additioneele Artikelen tot de acte van staatsregeling" de financiële betrekking tussen Staat en Kerk regelden en afwikkelden.

De nieuwe regeling

De voor ons onderwerp belangrijkste artikelen over de algemene verhouding van Staat en godsdienst luiden:

19. "Elk Burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart."
21. "Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen Eerdienst, deszelfs Bedienaaren en Gestigten."

De volgende additionele artikelen waren voor de Hervormde Kerk erg van belang:

1. "De Gemeenten der voormaals Heerschende Kerk blijven, gedurende de eerstkomende drie Jaaren na de aanneming der Staatsregeling, de gewoone tractamenten van derzelver Leeraren en hoogleeraaren, bij wijze van Pensioen, uit 's Lands Kas, genieten, ten einde dezelve, in dien tusschentijd, de nodige schikkingen maaken tot derzelver verdere besoldiging."

3. "Alle Leeraars, Hoogleeraars en derzelver Weduwen, op 1 Januari 1798, gepensioneerd geweest zijnde, blijven de hun toegelegde Pensioenen, gedurende hun leven, genieten..."
4. "Alle Geestlijke Goederen en Fondsen, waaruit te vooren de Tractamenten, of Pensioenen, van Leeraaren of Hoogleeraaren der voormaals Heerschende Kerk, betaald werden, worden Nationaal verklaard, om daaruit, eerstlijk, de nog blijvende Tractamenten en Pensioenen te voldoen, en, daarna, tot een vast Fonds te worden aangelegd voor de Nationale Opvoeding, en ter bezorging der Behoeftigen; blijvende nogthands onverlet de aanspraak, welke eenig Lichaam of Gemeente daarop mogt maaken, en, met de noodige bewijzen voorzien, aan het Vertegenwoordigend Lichaam ter beslissing zal moeten inleveren."
6. "Alle Kerkgebouwen en Pastorij-Huizen der voormaals Heerschende Kerk, voor zoo verr' zij, door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente, geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes Maanden na de aanneming der Staatsregeling."

Met de Staatsregeling van 23 april 1798 werd de Hervormde Kerk voor de bijkans onmogelijke opgaaf gesteld binnen drie jaar tijd de betaling rond te krijgen van de salarissen van haar circa vijftienhonderd predikanten. Daarnaast moest de Kerk zorg dragen voor de financiering van het theologisch wetenschappelijk onderwijs en de salarissen van de daarbij behorende hoogleraren, van de exploitatie en het onderhoud van al haar kerk(elijke) gebouwen en tevens van de salarissen van de beampten, kosters, voorlezers, organisten, catechiseermeesters en ziekentroosters en tenslotte van haar gehele kerkelijke organisatie. Daar de talloze verzoekschriften, die reeds ingediend waren voordat deze voor de Kerk zo nadelige staatsregeling van kracht werd, geen effect gehad hadden, was het te verwachten dat hernieuwde protesten ditzelfde lot beschoren zou zijn.

Zodoende werd de Kerk geen andere keus gelaten dan voor de benodigde financiën een beroep te doen op haar ruim één miljoen leden. In het vervolg zullen

wij bezien hoe de Kerk deze geheel nieuwe uitdaging heeft aanvaard. Alvorens dit te doen is het nodig na te gaan hoe het de Hervormde Kerk onder het Bataafse bewind in de verschillende provincies is vergaan.

De omwenteling van januari 1795: gevolgen voor de kerk

De provinciale synoden vergaderden als regel in de zomermaanden. Zij dienden hiervoor toestemming te vragen aan de Provinciale Staten van de betreffende provincie, die als regel probleemloos werd gegeven. Hierbij werden dan ook de namen genoemd van de 2 commissarissen-politiek die als gedelegeerden van de Staten de synodevergadering zouden bijwonen. Daar stond tegenover dat alle kosten door de Staten werden gedragen.

Toen de deputaten van de provinciale synoden in het voorjaar van 1795 aan hun provinciale Staten om de gebruikelijke toestemming vroegen, kregen zij te horen dat de Staten geen bezwaar hadden tegen het houden van een synodevergadering, maar dat de kosten hiervan voortaan niet meer uit de provinciale kassen zouden worden vergoed, terwijl er ook geen afvaardiging meer zou zijn van commissarissen-politiek.

Om deze synodevergaderingen voortgang te doen hebben, moesten direct voorzieningen getroffen worden. Sommige provinciale synodes wisten op korte termijn hiervoor een oplossing te vinden, andere werden hierdoor vertraagd. In Friesland werd deze in het geheel niet meer gehouden. Hier werd een noodvoorziening getroffen door het in leven roepen van een "Kerkelijke commissie". Bij dit alles moet men bedenken dat een centraal bestuurslichaam, een nationale synode, in feite niet bestond. Sedert de Nationale Synode van Dordrecht 1618-1619 heeft de Kerk van de Staten-Generaal nimmer toestemming weten te verkrijgen voor het houden van een landelijke synode. De religie behoorde tot het provinciale domein. Hierdoor moest dus alle oppositie tegen de bovengenoemde grondwettelijke bepalingen komen van tien gewestelijke synoden en vier Zeeuwse classes.

De eerste reactie

De eerste reactie op de omwenteling van 1795 kwam van de Haarlems predikant A. Rutgers die het initiatief nam tot het oprichten van een classicale financiële commissie. Hij was ook in de daaropvol-

gende jaren initiator van belangrijke stappen. Hem stond duidelijk voor ogen wat de Hervormde Kerk, door verandering van het staatsbestel, te wachten stond. Hij wilde alert inspelen op de te verwachten overheidsmaatregelen, die ongetwijfeld genomen zouden worden ten aanzien van de Kerk en haar goederen en de ontwikkelingen een slag voor zijn. Op zijn initiatief stelde de Noord-Hollandse Synode op 28 juli 1795 een synodale financiële commissie in die overleg voerde met afgevaardigden van Zuid-Holland en Gelderland. In verband hiermee stelde de commissie bij monde van Rutgers voor om alle provinciale kerkvergaderingen in ons land op te wekken een financiële commissie te vormen en dat plan werd uitgevoerd.

In afwachting van het tot stand komen van een nieuwe staatsregeling kon vanuit de kerk weinig anders gedaan worden dan er bij de overheid op aan te dringen hierbij de geestelijke en kerkelijke goederen, alsmede de betalingen vanuit de overheidskassen aan de predikanten, te ontzien. Zo blijkt uit de handelingen van de Zuidhollandse Synode te Breda van 4 juli 1797 dat de financiële commissies van Noord- en Zuid-Holland een daartoe strekkend uitvoerig adres hadden ingeleverd bij het Provinciaal Bestuur van Holland, gevolgd door vele anderen. Deze actie werd gesteund door een petitie met 235.307 handtekeningen van gereformeerden uit het gehele land met het verzoek de financiën van de Hervormde Kerk te ontzien.

Ook twee vooraanstaande auteurs wierpen zich persoonlijk in de strijd. De vaderlandse dichter H. van Alphen had al in 1796 een geschrift gepubliceerd met de veelzeggende titel: *De Rechten der Gereformeerde Gemeenten en derzelve Leeraars op de Kerken en Geestelijke Goederen van hun bezeten verdeeld*. De Gelderse predikant Ahasverus van den Berg had een omvangrijke verweerschrift van 136 pagina's opgesteld: *Verdediging van de zaak der Hervormden betrekkelijk de kerkelijke en armen-goederen* om voorgelezen te worden door de gedeputeerden van de Gelderse Synode op de Gelderse Landdag ter weerlegging van de aanspraken door de rooms-katholieken.

De Utrechtse Coetus

Ondertussen bleek uit deze ontwikkelingen wel hoe de vigerende organisatorische structuur van de Hervormde Kerk

een krachtadig gezamenlijk optreden bemoeilijkte. Tegenover de nieuw gevormde eenheid van het landsbestuur stond de verdeeldheid van maar liefst tien zelfstandige provinciale ressorten, namelijk: Gelderland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Groningen, Friesland, Overijssel, het landschap Drenthe en Zeeland dat niet eens een provinciale synode kende, alsmede de Waalse kerken.

De Utrechtse predikant G. Masman, lid van de Utrechtse financiële commissie, was één van de eersten die zich in maart 1797 richtte tot de gecommitteerden van alle Nederlandse provincies en meerdere kerkelijke vergaderingen om hen uit te nodigen om in Utrecht een gemeenschappelijke vergadering te beleggen. De tijd drong, want op 25 mei 1797 zou de Nationale Vergadering de constitutie aanvaarden. Wellicht kon een gezamenlijk optreden van vertegenwoordigers van alle kerkvergaderingen de eindbeslissing nog gunstig beïnvloeden. Uit dit initiatief is de Utrechtse Coetus geboren, die in drie sessies de zaken aan de orde stelde: in april 1797 werd de situatie verkend en geïnventariseerd; in mei 1797 werden maatregelen bedacht om het onheil te keren; en in juli 1798 zouden de gemeenten geactiveerd moeten worden.

Eerste sessie

Toen op dinsdag 11 april 1797 om 9.00 uur in de "Domskamer" in Utrecht zestien predikanten bijeen kwamen, allen gedelegeerden van de hoogste kerkelijke vergadering in hun ressort, bleek dat de behandeling van het ontwerp artikel over de verhouding Kerk en Staat in de Nationale Vergadering was uitgesteld, waardoor de Coetus hierop niet kon inspelen.

Wel kwam de vraag aan de orde of men voorshands zich met een adres tot de Nationale Vergadering zou richten waarin men zijn zorg over de dreigende negatieve ontwikkelingen zou uitspreken. Uit vrees voor een averechts effect zag men echter hiervan af.

Hoewel de hoofdmoot van de agenda bleef liggen, was het positieve punt van deze eerste sessie dat er "een algemeene correspondentie door de gantsche Gereformeerde Kerk van Nederland" gecreëerd werd. Voor het eerst na de Synode van Dordrecht 1618-1619 had de Hervormde Kerk een orgaan waardoor zij als een eenheid naar buiten kon treden.

Tweede sessie

Op donderdag 18 mei 1797 volgde de tweede sessie waarin weer beraadslagingen werden gevoerd over de voor- en nadelen van een adres aan de Nationale Vergadering. Hierover verkeerde men in verlegenheid. De Coetus stond voor een dilemma. Een request leverde het risico op dat de aloude rechten vanwege de Kerk zelf discutabel gesteld zouden worden. Anderzijds bracht afzien van enige actie het gevaar met zich mee dat de overheid de geestelijke goederen zou nationaliseren.

Na een aantal deskundigen buiten de vergadering geraadpleegd te hebben, besloot de Coetus toch op 22 mei een adres te versturen. De inhoud kwam neer op een driedelig verzoek, namelijk: op zondag zouden alle gewone werkzaamheden stil liggen ten behoeve van de kerkgang; kerken en kerkelijke gebouwen zouden ter beschikking blijven van de Hervormde Kerk en de betaling van predikanten, emeriti en weduwen zou voor hun leven gegarandeerd blijven. Dit adres werd zonder enige reactie in de Nationale Vergadering voorgelezen en had geen invloed gehad op de besluitvorming omdat het plebisciet het eerste ontwerp verwierp.

Derde sessie

Ruim een jaar na de beëindiging van de tweede sessie kwam de Coetus op 24 juli 1798 bijeen voor de derde sessie. Er was in dat jaar wel het een en ander gebeurd. Nadat de grondwet op 8 augustus was verworpen, was op 23 april 1798 het tweede ontwerp-staatsregeling van kracht geworden, die een zeer rigoureuze karakter droeg. Alle kerkelijk en geestelijk bezit zou drie jaar na deze datum geconfisqueerd worden, zodat de Kerk vanaf die datum financieel geheel op zichzelf zou zijn aangewezen. Verder zouden kerken en pastorieën na een herverkaveling overgedragen worden aan de daarvoor in aanmerking komende kerkgenootschappen.

Conceptplan

Hoe nu verder? Het is A. Rutgers die hierover een conceptplan ter tafel gebracht heeft: alle gemeenten dienen naast de kerkeraad een gemeentecommissie te vormen, benoemd en gemachtigd door de stemgerechtigde leden, die voortaan de beheerszaken in de gemeente zou gaan regelen. Aan deze commissie konden dan de overheden hun bevoegdhe-

den overdragen. Behalve dit zou aan deze commissie ook de geldwerving worden toevertrouwd, nu de overheden zich als gevolg van de scheiding van Kerk en Staat distantieerden van de financiering van het onderhoud van de predikanten en de verdere kosten die aan het functioneren van de Kerk verbonden waren.

Vanuit deze plaatselijke gemeente-commissies zouden classicale commissies gevormd moeten worden en van daaruit provinciale, die op hun beurt een overkoepelend landelijk orgaan in leven zouden roepen. Zodoende zou, zo was de gedachte, er meer eenheid gebracht kunnen worden in de verbrokkelde structuur van de Hervormde Kerk. Dit plan werd met algemene stemmen aanvaard en bereikte via de provinciale synoden en de Zeeuwse classes de plaatselijke gemeenten, waarvan er inmiddels een aantal een commissie hadden gevormd en vele andere hierop positief reageerden. Nu de zaak in beweging gebracht was trok de Coetus zich terug en liet de verdere ontwikkeling aan de zich vormende gemeente commissies over.

Plan voor een Generale Synode

Tijdens de eerste Noordhollandse Synode, die gehouden werd op 21 juli 1798 te Enkhuizen – dus na de totstandkoming van de Staatsregeling van 23 april 1798 en vóór de derde sessie van de Coetus – kwam A. Rutgers, scribe van deze synode met een nogal opmerkelijk voorstel. Hij stelde de vraag of het niet het beste zou zijn dat alle provinciale kerkvergaderingen zich voortaan zouden smelten tot één generale synode. De algemene belangen van de Kerk zouden hierdoor beter maar ook sneller behartigd kunnen worden en het zou ook kosten besparen. Maar vooral beklemtoonde hij het specifiek kerkeigene van zijn voorstel “dat alleen de vereeniging onder Hem, die het Hoofd is, ons behouden kan.”

Zo speelde Rutgers behendig in op het positieve effect van de scheiding van Kerk en Staat was dat de Kerk zich zelf kon besturen en organiseren, zonder inmenging van buitenaf. Het behoeft geen betoog dat dit de eenheid van bestuur en de slagvaardigheid van het beleid alleen maarten goede zouden komen. De Noord-Hollandse synode aanvaardde dit voorstel eenstemmig en deed een voorstel toekomen aan de andere gewestelijke kerkvergaderingen.

Zodoende werden kort na elkaar in juli 1798 twee voorstellen ingebracht om te komen tot de zo noodzakelijke eenheid van de Hervormde Kerk, beide van de hand van A. Rutgers: het concept-plan van de Coetus, die de eenheid van het beheer beoogde en dit van de Synode van Noord-Holland die de eenheid van het bestuur ten doel had. Beide hebben het niet gehaald, wat vooral te wijten was aan de vrees dat men als gewest te veel van zijn bevoegdheden zou moeten inleveren aan een centraal orgaan. Alleen een krachtdadig ingrijpen van buitenaf zou deze eenheid tot stand kunnen brengen. Maar dat liet nog even op zich wachten tot Willem I het Algemeen Reglement van 1816 invoerde. Hetzelfde beeld dus als bij de politieke eenwording, zeven gewesten die tot één nationale staat gevormd moesten worden, waarvoor een staatsgreep nodig was.

Hollandse stedenberaad

Zeer spoedig na het ontstaan van de gemeentecommissies voelden de gecommitteerde leden de noodzaak om te komen tot een onderling samenwerkingsverband. Het initiatief daartoe kwam van de commissie van Dordrecht die op 5 december 1798 een voorstel hiertoe deed aan die van Den Haag, omdat deze plaats dicht bij het regeringscentrum lag, terwijl de gemeentecommissie aldaar kon bogen op een aantal leden die voldeden aan het ideaalbeeld van “kundigen godsdienstig”, zoals de jurist Hieronymus van Alphen, die ten tijde van de Republiek een aantal belangrijke overheidsfuncties had bekleed en J.C. van der Kemp en J.H. Mollerus.

Het Dordtse initiatief had tot gevolg dat op 16 en 17 april 1799 ten huize van Van Alphen aan het Haagse Westeinde een kleine vertrouwenscommissie bijeenkwam van een twaalfstal afgevaardigden uit enkele Hollandse steden voor nader overleg. Een maand later vond in de schuttersdoelen in Den Haag de oprichting plaats van een algemene vergadering van gemeentecommissies uit de steden van Holland, kortweg genoemd het Hollandse stedenberaad.

De taak die deze vergadering zich stelde werd samengevat in drie punten:

1. Verweer tegen de dreigende nationalisatie van de geestelijke goederen en de herverdeling van kerkgebouwen.
2. Het beramen van financiële maatregelen tot instandhouding van de openbare eredienst.

3. Het bedenken van middelen om meer eenheid te brengen in de verbrokkelde structuur van de Hervormde Kerk.

Plan voor meer eenheid

Wat punt drie betreft, de vergadering van 1 oktober 1800 aanvaardde een rapport over de middelen om “aan het Hervormd wezen meer eenheid en vastigheid te geven”. Conform de richtlijnen van het concept-plan van de Utrechtse Coetus zou met als basis de lokale gemeentecommissies via op te richten classicale- en provinciale commissies een overkoepelende landelijke commissie in leven geroepen moeten te worden. Vanwege het Stedenberaad werden daartoe opwekkende brieven gestuurd naar de commissies van de provinciale hoofdsteden alsmede naar de kerkelijke commissie van Friesland. In afwachting van reacties hierop besloot men echter gezien de beperkte tijd die nog restte – op 23 april 1801 zouden de bepalingen betreffende de nationalisatie van de geestelijke goederen van kracht worden – de beide andere punten ter hand te nemen.

Fondsvorming

Op diezelfde vergadering zorgden de plannen voor de fondswerving voor een dilemma. Als een plan om vervangende middelen te vinden ter opvang van de dreigende nationalisatie zou slagen, zou de overheid in haar geldnood kunnen concluderen dat de hervormden zeer goed voor zichzelf kunnen zorgen en dus de opbrengst van de geestelijke goederen wel konden missen.

Anderzijds volgde uit de aanvaarding van het besluit om de Hervormde Kerk meer eenheid en vastigheid te geven, dat er een algemeen fonds gevormd diende te worden dat in de daarin genoemde uitgaven zou moeten voorzien. Daarom besloot de vergadering om toch plannen te beramen tot oprichting van een algemeen fonds. Het zou er op neerkomen dat er jaarlijks op een bepaalde datum op alle hervormde gemeenteleden een financieel appèl zou worden gedaan. Een soort Kerkbalans actie avant la lettre dus. Als eerste datum was gekozen de laatste maandag van april 1801, dus direct na 23 april 1801: de fatale datum waarop de nationalisatie van kracht zou worden.

Men hoopte dat de inmiddels ingezonden en nog te zenden rekestten een zodanig effect zouden hebben dat deze zouden leiden tot uitstel van deze datum,

dan wel dat de desbetreffende bepalingen geannuleerd zouden worden.

Verweer tegen de naasting van de geestelijke goederen

Op 5 maart 1800 diende het Stedenbeeraad een rekest in bij de Eerste kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam van de Bataafse Republiek. De Staatsregeling had in artikel 4 van de additionele artikelen zelf daartoe de mogelijkheid geschapen, door vast te stellen dat nationalisatie van alle geestelijke goederen zou plaatsvinden "onverlet de aanspraak, welke eenig Lichaam of Gemeente daarop mogten maken met de nodige bewijzen voorzien." Dat wilde het Stedenbeeraad bereiken.

De inhoud van dit omvangrijke stuk had de volgende strekking: De burgermaatschappij heeft nooit enig recht kunnen doen gelden op de geestelijke- en kerkelijke goederen, fondsen, kerkgebouwen en pastorieën. Na de Reformatie ontstonden de volgende beheersvormen:

1. Goederen en fondsen in het bezit van de kerkelijke gemeenten, werden bestuurd en beheerd door de daartoe aangewezen gemachtigden.
2. De soeverein nam ze in bezit, maar belaste zich met de betaling van de traktementen en de verdere kosten van de openbare eredienst.
3. Het eigendom bleef bij de gemeente; de overheid trad alleen als beheerder op.

Verscheidene rekestranten volgden het voorbeeld van Holland.

Na een aanvankelijk negatieve reactie hierop, waarop het Stedenbeeraad met een aanvullend rekest reageerde werd de datum waarop de nationalisatie effectief zou worden, onder fel protest van de rooms-katholieke kamerleden een jaar uitgesteld tot 23 april 1802. De bedoeling was dat er in dat jaar een onderzoek zou worden ingesteld naar de onvervreembare rechten van alle daar genoemde functionarissen, lichamen of gemeenten op de te nationaliseren geestelijke goederen.

Het verweer achterhaald

Midden in deze ontwikkelingen werd op 16 oktober 1801, dus nog een goed half jaar voor de fatale datum van 23 april 1802, een nieuwe grondwet van kracht, die de Staatsregeling van 1798 verving. Deze viel vóór de Hervormde Kerk veel

gunstiger uit dan iemand had durven hopen. Dat bleek uit artikelen 13 en 14 die bepaalden dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk het bezit van haar goederen zou behouden en dat de Hervormde hoogleraren, leraren en kerkelijke dienaren hun tractementen of pensioenen zouden blijven krijgen.

Het zal duidelijk zijn dat deze staatsregeling een kentering betekende in de verhouding van Kerk en Staat. Zij droeg een sterk restauratief karakter. Het paste bij Napoleons politiek, de revolutie te breidelen en de reactie tegen de rigoureuze ingrepen van 1798 te steunen. Daarvoor kreeg hij de nodige steun van verschillende politici die genoeg hadden van de ultra-revolutionaire ideeën en daden. Oranjegezinde ambtenaren en regenten die in 1795 van hun functies waren ontheven wegens de verknochtheid aan het oude regime, keerden terug in hun overheidsfunctie. In deze sfeer kwamen de bovengenoemde voor de Hervormde Kerk zo gunstige bepalingen tot stand. Hiervoor moest zij echter wel haar sedert 1795 verworven vrijheden inruilen voor een staatsvoogdij die tot 1870 zou duren. Door bovengenoemde ontwikkelingen bleven er geen taken meer over voor de gemeentecommissies en het daaruit voortgekomen Stedenbeeraad.

Gevolg van de centralisering van het landsbestuur van de Kerk

De politieke verandering van het staatsbestel, met name de totstandkoming van een centraal landsbestuur in plaats van het gedecentraliseerde bestuur van de zeven onafhankelijke gewesten uit de tijd van de Republiek, deed ook zijn invloed gelden in de veranderde verhouding van Kerk en Staat.

Met artikel 14 van de Staatsregeling van 1801 bleven de inkomsten uit de overheidskassen, onder de naam van rijkstractementen, gehandhaafd, zij het dat deze niet meer kwamen uit de provinciale kassen maar uit de centrale nationale kas. Daartoe werden in de loop van de volgende jaren de goederen en fondsen die nog berustten bij de provinciale overheden overgedragen aan de nationale kas. De goederen en fondsen onder beheer van de plaatselijke kerkelijke gemeenten of predikanten, een situatie waarvan vooral sprake was in de drie noordelijke provincies, bleven hierbij buiten schot.

Herverkaveling kerkgebouwen en overdracht aan kerkelijke gemeenten

Wel werd de herverkaveling van de kerkgebouwen, die reeds geregeld was in de grondwet van 1798 maar niet tot uitvoering gebracht, op 1 januari 1810 opnieuw van kracht. Na deze verkaveling werden zij overgedragen aan de desbetreffende kerkgenootschappen. Verder kwam vanaf die datum de betaling van catechiseermeesters en verdere kerkelijke bedienden als kosters, organisten en voorlezers ten laste van de plaatselijke kerkkassen. Dit betekende echter wel een financiële belasting voor de gemeentelieden, als deze kosten niet gedekt werden door kerkgoederen. In gemeenten waar gemeentecommissies al of niet actief of passief waren blijven bestaan kregen deze hierover het beheer toebedeeld. In gemeenten waar zij helemaal niet meer functioneerden of nooit waren opgericht werden ze daartoe (opnieuw) in leven geroepen. Uit deze commissies zijn de huidige colleges van kerkvoogden in de Hervormde Kerk geboren.

Hoewel het beheer van deze colleges zich dus oorspronkelijk beperkte tot de kerkfabriek, is in de loop der jaren door allerlei maatschappelijke en economische ontwikkelingen ook de zorg voor de predikantstraktementen en pensioenen de belangrijkste taak geworden. Door de waardevermindering van de inkomsten uit de bestaande fondsen en doordat de rijkstraktementen niet waardevast waren moest om de plaatselijke gemeente te laten functioneren een toenemend beroep gedaan worden op de offervaardigheid van de gemeentelieden. Hierdoor veranderde de functie van de "kerkvoogdijen" fundamenteel. Naast die van het beheren van roerend en onroerend bezit der gemeenten werd het werven van "levend" geld de voornaamste taak. Zodoende zijn de colleges van kerkvoogden terecht gekomen in een positie waarvoor 200 jaar eerder gemeentecommissies werden opgericht.

Principiële vragen

Opmerkelijk is dat in de handelingen van de provinciale synoden gedurende deze jaren (1794-1810), vrijwel niets terug te vinden is van de politieke en staatkundige ontwikkelingen en gebeurtenissen in deze turbulente revolutiejaren en de nieuw gecreëerde Bataafse republiek. Daar deze toch behalve op de financiële, ook op andere sectoren van

het kerkelijk- en geloofsleven invloed hebben uitgeoefend, lijkt het erop dat hier een bepaald beleid achter zit dat aan het licht komt in de handelingen van de classis Zutphen van deze jaren met het telkens terugkerende dilemma: "geen Politieke zaken op de Predikstoel". Klaarblijkelijk wilde men elke vorm van politiek engagement vermijden en zo ging men ook een principiële discussie van de revolutie uit de weg. De historicus G.J. Schutte merkt hierover op: "Overigens blijkt te veel over het hoofd gezien te worden, dat velen om allerlei redenen geen kleur konden of wilden bekennen. Juist onder kerkelijke voormannen lijkt de opvatting opgang gemaakt te hebben dat de kerk niet in de actuele politiek betrokken moest raken, dat kerkmensen zich beter daarvan afzijdig konden houden."² Hiermee werd het bestaande beleid gecontinueerd. Immers, ten tijde van de Republiek tolereerden de overheden het niet dat hun beleid een voorwerp van discussie zou worden in kerkelijke vergaderingen. De aanwezigheid van commissarissen-politiek in deze vergaderingen stond hier borg voor. Ook vragen over geloofszaken behoorden in principe daartoe omdat zij naar het inzicht van de toenmalige overheden politieke gevolgen konden hebben.

Algemeen Reglement van 1816

Alleen een nationaal georganiseerde kerk zou met succes weerstand hebben kunnen bieden aan de revolutionaire overheidsmaatregelen. De provinciale verdeeldheid van de kerk in de Republiek verhinderde dat. De patriotten introduceerden hier met de Franse Revolutie tevens het Franse centralisme. Hun Bataafse republiek werd de eenheidsstaat die wij in grote trekken nog steeds kennen. Niet alleen op staatkundig terrein, ook op kerkelijk gebied stuitte deze centralisering op moeiten.

Ondanks de inspanningen van het Hollandse Stedenberaad om aan die eenheid gestalte te geven door de vorming van een landelijk "Algemeene Vergadering", opgebouwd vanuit de gemeentecommissies, behield het vertrouwde particularisme van de afzonderlijke Kerken de overhand, zodat, hoewel haar in de jaren 1795-1801 niets in de weg werd gelegd om zich te organiseren tot een landelijke eenheid, de Hervormde Kerk hiertoe geen kans heeft gezien. Daardoor kon zij in de jaren na 1801, toen de

overheid zich weer met haar aangelegenheden ging bemoeien, zelf geen weerwerk leveren tegen de nogal ingrijpende plannen van de overheid en tegenover de eisen van de rooms-katholieken ten aanzien van de geestelijke goederen en de kerkgebouwen. Dat dit voor de Hervormde Kerk tenslotte toch niet zo ongunstig uitviel was daarom meer te danken aan de hervormde J.H. Mollerus - directeur-generaal van het ondertussen in leven geroepen departement "van Eerediensten", tevens lid van de Haagse gemeentecommissie - en zijn eerste ambtenaar J.D. Janssen, dan aan de invloed van de Kerk. Dat de gewestelijke Kerken ten tijde van de inlijving bij Frankrijk van (1810-1813) zonder verweer stonden tegenover de maatregelen waarmee de Franse overheid de Hervormde Kerk versplinterd zou hebben, behoeft geen betoeg. Zij deelde deze machteloosheid met heel bezet Europa. Al deze gebeurtenissen voerden de Hervormde Kerk langs de rand van de afgrond en het is een wonder dat ze nog zo redelijk goed de stortvloed van de revolutiejaren van 1795-1813 heeft overleefd.

Vanuit dit perspectief moeten wij de maatregelen beoordelen die inzake de Kerk werden genomen direct nadat de Fransen vertrokken waren en ons land zijn zelfstandigheid herkreten had. Nadat op 30 november 1813 de Prins van Oranje geland was, vaardigde hij reeds op 19 januari 1814 op voorstel van J.D. Janssen het besluit uit dat voorzag in het wegwerken van de achterstand in de uitbetaling van de predikantstraktementen. Op 29 maart 1814 volgde de grondwet waarvan artikel 136 bij voortduring de uitbetaling verzekerde van de traktementen en verdere emolumenten aan de hervormde predikanten uit 's lands kas. Geen maand later lag het concept plan klaar voor de regeling van het bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk waaruit het Algemeen Reglement van 1816 is ontstaan. Zonder enige nadere regeling hadden de overheden zich reeds direct na januari 1795, dus nog voordat de Nationale Vergadering op 5 augustus 1796 officieel aan de bevoorrechte positie van de Hervormde Kerk een einde had gemaakt, abrupt gedistantieerd van de bestuurszaken van de Hervormde Kerk, die zij ruim tweehonderd jaar bevoegd hadden. Het gevolg was een totale ontreding van het kerkelijk bestuur. Want weliswaar heet de Bataafse revolu-

tie terecht "de fluwelen", maar zij nam geen tijd voor een boedelscheiding waarbij de bestuurszaken op termijn nader konden worden geregeld. Een poging werd in 1809 vanwege Lodewijk Napoleon ondernomen maar deze liep door de inlijving van ons land bij Frankrijk op niets uit. Pas het "Algemeen Reglement van 1816" stelde orde op zaken. Dit Reglement vormt dus het sluitstuk van plannen om de schade van de revolutionairen te herstellen en daarnaast om toekomstige schade te voorkomen. Zeer terecht merkt De Groot in dit verband op dat er "binnen de nationale kerk een zodanige bestuursstructuur in werking is gesteld dat men, als de nood weer aan de man komen zou, sneller zou kunnen optreden dan in 1797 en 1798."³ Dat de dreiging nog steeds niet uit de lucht was bewees Waterloo, dat ook anders had kunnen uitpakken.

Dat de Kerk als zodanig in het hele proces geen rol gespeeld heeft laat zich verstaan. In de bestaande structuur zou dit er vrijwel op zijn neergekomen aan de betrokken provinciale- en Waalse synoden te vragen mee te werken aan hun eigen liquidatie, althans aan het prijsgeven van een groot deel van hun machtspositie. Of de belanghebbende synoden hiertoe bereid zouden zijn geweest mag twijfelachtig genoemd worden, zoals het mislukken van de pogingen van Rutgers en het Hollandse Stedenberaad om tot kerkelijke eenheid te geraken duidelijk had aangetoond. Het was immers nog steeds de vraag of alle afzonderlijk synoden wel zouden instemmen met de vorming van één nationale synode, en verzet van één synode zou al voldoende zijn om de kerkelijke weg tot dit doel te blokkeren. Met het "Algemeen Reglement" werd een dramatische periode in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk afgesloten, maar tegelijkertijd de basis gelegd voor het verdere verloop van de vaderlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, waarbij dit reglement een belangrijke rol zou gaan spelen.

Noten:

- 1 Dit artikel is een samenvatting van: *Kerk onder Patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1994), waarheen verwezen wordt voor noten en literatuur.
- 2 G.J. Schutte, *Patriotten, Prinsgezinden, Gereformeerden. Over Calvinisme en revolutie in de achttiende eeuw* (Apeldoorn 1991).
- 3 A. de Groot, "Het Algemeen Reglement van 1816" *Theologie en Kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*. Utrechtse Theologische Reeks 18, (Utrecht 1939) 120.

Het lager onderwijs in de periode 1780-1830

J. Kruidenier

Het bekendste thema uit de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs wordt gevormd door de schoolstrijd (± 1840 tot 1920). De uitkomst daarvan was het stelsel van openbaar en bijzonder onderwijs, waarbij ook het bijzonder onderwijs volledig door de overheid werd bekostigd. Dat laatste was (en is) uniek in de wereld.

Door de sterke gerichtheid op de schoolstrijd dreigen echter andere perioden uit de onderwijsgeschiedenis aan de aandacht te ontsnappen. Dat geldt zelfs voor de ontwikkeling die onmiddellijk aan de schoolkwestie voorafging. Vanaf 1801 voltrok zich een belangrijke vernieuwing van het lager onderwijs. De ideeën die daaraan ten grondslag lagen, waren ontwikkeld in de periode daarvoor, vooral vanaf omstreeks 1780. Deze onderwijsvernieuwing bevatte de voedingsbodem waaruit later de schoolkwestie voortkwam.

In andere Europese landen was de onderwijssituatie geheel anders. Frankrijk, Oostenrijk en de Zuidelijke Nederlanden bijvoorbeeld, nationaliseerden in de achttiende eeuw het onderwijs volgens een getrappt systeem van lager, middelbaar en hoger onderwijs. In de Republiek gebeurde dat niet. En toen het in de Franse tijd tot een onderwijs-hervorming kwam, bleef die beperkt tot het lager onderwijs.

Devervalsituatie van omstreeks 1780
De Republiek was geen eenheidsstaat en kende daardoor geen uniforme onderwijsregeling. Het openbaar onderwijs werd, vooral sinds de Synode van Dordrecht (1618-1619), gegeven in calvinistische geest. Rooms-katholieke ouders waren daar niet gelukkig mee. Zij zochten een uitweg via particuliere scholen. Hoewel die officieel verboden waren, werden ze, net als de schuilkerken, oogluikend toegestaan.

Omstreeks 1780 werd er, als vanouds, hoofdelijk onderwijs gegeven. Eén voor één liet de meester de kinderen bij zich komen, overhoorde ze en gaf nieuwe opdrachten. De leerstof moest in het geheugen worden geprent. Uitleg werd in principe niet gegeven. Oudere leerlingen hielpen jongere. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) gaf later van dit onderwijs de volgende kritische kenschets: "Het schoolwezen in diep verval; onderwijs in Bijbel en catechismus veelal enkel geheugenwerk en doode vorm; onkundige en strenge meesters, door wie plak en roede meer dan ernst en liefde gebruikt werd."¹⁾ Het verval bleef niet onopgemerkt. In toenemende mate klonken kritische geluiden. Ook werden ideeën ontwikkeld die een ingrijpende onderwijsvernieuwing ten doel hadden.

De maatschappelijke achtergrond van de onderwijsvernieuwing

De economische achteruitgang van de achttiende eeuw leidde tot massale werkloosheid. Wie geen werk had, was aangewezen op privé-liefdadigheid en op stedelijke of kerkelijke armenzorg. In de praktijk betekende dat armoede en verpaupering. Vooral het gedrag van de werkloze oudere jeugd in de steden gaf aanleiding tot zorg. Daarom stichtten de kerken diaconiescholen, bedoeld voor kinderen van bedeeden. In een aantal steden werden bedeeden zelfs verplicht hun kinderen onderwijs te laten volgen. De achterliggende gedachte was, dat het bijbrengen van discipline en ontwikkeling de weg zou effenen naar werk. In het onderwijs zag men een middel ter bestrijding van maatschappelijke misstan-

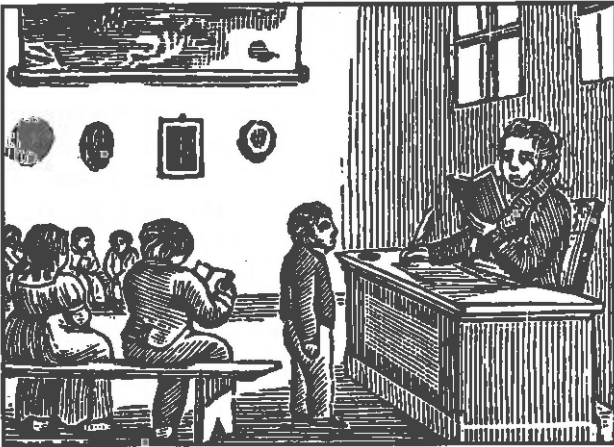
den, een instrument tot volksverheffing. Vandaar de uitspraak "een stuiver besteed aan onderwijs, spaart een gulden uit aan de gevangenis".²⁾

Het ontwikkelen van vernieuwingsideeën is vooral ter hand genomen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht in 1784 door de doopsgezinde predikant van Edam, J. Nieuwenhuyzen (1724-1806). De koers van het Nut was: het bevorderen van algemeen volksonderwijs, het opleiden tot democratisch staatsburger en het opvoeden in een algemeen-christelijke geest van verdraagzaamheid en liefde voor het vaderland. Het onderwijs moest de volkseenheid versterken.

De geestelijke achtergrond

Op de achtergrond van dit streven naar volkseenheid speelde het cultureel nationalisme een belangrijke rol. Het werd gevoed door de nauwe relatie die werd gelegd tussen de verdeeldheid ten tijde van de Republiek en het verlies van de onafhankelijkheid in 1795. In 1813 bevatte Van Hogendorps proclamatie dan ook de aankondiging: "Alle partijschap heeft opgehouden". Dit cultureel nationalisme leidde ertoe dat men ging streven naar het bijbrengen van saamhorigheidsgevoel.

Blijkbaar was men in orthodox protestantse kring redelijk tevreden met het onderwijs. Bij de voorstanders van onderwijsvernieuwing treffen we althans geen enkele vertegenwoordiger aan het deze groep. Het geestelijk klimaat van de onderwijsvernieuwers was gematigd verlicht en kenmerkte zich door het rationalistisch supranaturalisme. Deze stroming aanvaardde Bijbel als het geopenbaarde en gezaghebbende Woord van God. Tevens meende ze dat veel van de hoofdinhoud van het geloof kon worden bevestigd door het verstand. Dat gold niet voor de verborgenheden. Die waren bovenverstandelijk (supra rationem), hoewel nooit daarmee in strijd (contra rationem). Zo bracht men de Bijbel binnen en in het verlengde van de rede. Het christendom gold als de meest redelijke van alle godsdiensten. Openbaring en rede

Interieur van een lagere school.

bevestigden elkaar. Het volk werd beïnvloed met deze "populaire godsdienstleer, welke God veranderde in het Op- perwezen, Christus in een leraar, de mens in een verstandswezen, zonde in zwak- heid, bekering in verbetering, heiligma- king in deugd."³⁾ Kenmerkend voor dit klimaat van supranaturalisme is de titel van een schoolboekje van Petrus Schou- ten, uitgegeven door het Nut, dat in 1796 voorkwam op de verplichte boekenlijst voor de provincie Utrecht: *Welke bewij- zen leveren natuur en reden op voor het bestaan van God; in hoever kunnen wij dit wezen kennen; en welke redenkundi- ge gevolgen kunnen daaruit worden af- geleid?*⁴⁾

De vernieuwers presenteerden hun visie als een natuurlijke godsdienst. Door een goed gebruik van de rede zouden de verschillen in geloof verdwijnen. Afke- rig was men van leerstellig onderwijs. Dat zou de gebruikelijke godsdienstige verschillen in stand houden, vandaar dat het moest worden verboden. De school behoorde niet kerkelijk, maar nationaal te zijn. Verdraagzaamheid ten opzichte van andere godsdienstige richtingen en gematigdheid gaven de toon aan. Het ging om de opleiding tot weldenkende, zedelijk ontwikkelde en nuttige leden van de maatschappij. Sociale stijging voor volkskinderen maakte geen deel uit van de doelstelling. Wie dat zou toevoe- gen, maakt de vernieuwers te modern.

De vernieuwers

De Nationale vergadering, die in maart 1796 bijeenkwam, zag het ontwerpen van een centrale regeling van het onder- wijs als een belangrijke taak. De staats- regeling van 1798 stelde dan ook scho- len in het vooruitzicht "waardoor het Nationaal Karakter ten goede gewij-

zigt"⁵⁾ zou worden. Ook werd de aanstel- ling van een "Agent van Nationale Opvoeding" aangekondigd.

De eerste agent (mi- nister) was de Franeker hoogleraar Th. van Kooten, die de door het Nut en anderen inge- diende wensen van een uitwerking voorzag. In 1799 werd het agent- schap toevertrouwd aan J.H. van der Palm (1763-1840), Leids

hoogleraar in de Oosterse talen. Als pa- triottisch gezind predikant was hij be- trokken geweest bij de Bataafse revolu- tie. Geheel in de geest van zijn voorgan- ger ontwierp hij de wet van 1801.⁶⁾

Een andere sleutelfiguur was A. van den Ende (1768-1846). Tijdens zijn theo- logiestudie in Leiden was hij opgevallen door zijn behoedzame koers in een tijd van politieke spanningen. Daardoor ging hij fungeren als verbindende schakel tussen prinsgezinde en patriottische stu- denten. Door zijn interesse in het onder- wijs raakte hij in 1800 verbonden aan het agentschap van Van der Palm. Hij kon zich uitstekend vinden in de be- staande vernieuwingsideeën. Belangrij- ke nieuwe elementen voegde hij niet toe. Zijn betekenis lag in de volharding, waarmee hij de bestaande denkbeelden wist uit te voeren.⁷⁾ Aanvankelijk als ambtenaar, later als inspecteur-generaal, bleef hij tot het einde van zijn loopbaan (1833) een invloedrijke figuur.

De wet van 1806

Het begin van de negentiende eeuw vorm- de een instabiele periode, waarin "de grondwetten van de staat als bomen wer- den verplant".⁸⁾ De eerste onderwijswet- ten (1801, 1803, 1806) vertonen echter een duidelijke continuïteit. De wet van 1801 droeg de zorg voor voldoende open- baar onderwijs op aan de gemeentebes- turen. Die van 1803 betekende een tij- delijke tegemoetkoming aan de wens tot decentralisatie. De wet van 1806 was het langste leven beschoren, nl. tot 1857.

Deze wet bepaalde dat voor het vol- gen van onderwijs, schoolgeld moest worden betaald, met uitzondering van de kinderen van bedcellen. Voor hen was er het gratis onderwijs aan de ar- menscholen, dat tevens verplicht was,

op straffe van inhouding van de uitke- ring. Moeilijker lag de situatie voor de grote groep van hen die weliswaar niet van bedeling leefden maar toch slechts ternauwernood in het eigen levenson- derhoud konden voorzien. Zij waren niet in staat schoolgeld te betalen. Boven- dien was kinderarbeid een welkome aan- vulling van het gezinsinkomen. Meestal stonden de armenscholen voor hen niet open. Stedelijke overheden waren vaak niet bereid het aantal armenscholen met het oog op deze groep belangrijk uit te breiden. De gratis scholen zaten vol en werkten in de praktijk met lange wacht- lijsten. Door particulier initiatief, vooral van de kant van het Nut, kwam het tot de oprichting van 'tussenscholen' of 'hulp- scholen'.

Naast deze beide soorten scholen waren er vooral de burgerstadsscholen. De kinderen van de meer gegoeden be- zochten deze trouwens niet. Voor hen waren er particuliere scholen. De ver- schillende scholen liepen dus parallel met de verschillende sociale klassen.

Openbaar en bijzonder onderwijs

In samenhang met het doel van het be- vorderen van de volkseenheid zag de regering het verstrekken van onderwijs als een overheidstaak. Dat betekende een keuze voor openbaar onderwijs dat uit- ging van de gemeente. De al bestaande bijzondere scholen werden ingedeeld in twee klassen. Tot de eerste behoorden 3 type scholen: de diaconiescholen, scho- len van weeshuizen en andere inrichtin- gen; scholen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; en scholen uit- gaande van één of meer personen. Aan- vankelijk waren er van dit laatste type slechts drie, maar deze scholen zouden zich later door de schoolstrijd ontwikke- len tot het schooltype van de toekomst. Bijzondere scholen van de tweede klasse waren particuliere scholen die uitgingen van een onderwijzer, die via schoolgeld in zijn levensonderhoud voorzag.

Deze regeling was niet bedoeld om twee routes open te stellen voor de ont- wikkeling van het onderwijs. In samen- hang met het doel van de volkseenheid zag de regering het verstrekken van onder- wijs als een overheidstaak. Dat bete- kende een keuze voor openbaar onder- wijs. Maar er bestonden nu eenmaal ook bijzondere scholen. Voor deze erfenis uit de Republiek moest men een plaats in- ruimen. Het stichten van nieuwe scholen

daarentegen werd afhankelijk gemaakt van toestemming van de plaatselijke overheid. Met het verlenen van die autorisatie is men nooit scheutig geweest. De overheid bezorgde zichzelf vrijwel een monopoliepositie ten aanzien van het lager onderwijs.

Het algemeen-christelijk karakter

De wet bepaalde voor het openbaar onderwijs: "Alle schoolonderwijs zal zodanig worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden."⁹⁾ Omdat het onderwijs bestemd was voor kinderen van alle godsdienstige gezindten, sprak men van de 'gemengde school'. Geen enkele gezindte mocht het eigen karakter aan een school opleggen. Dat zou kwetsend zijn voor anderen. Toch streefde de wetgever geen neutraal onderwijs na. De school moest opleiden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden. Deze vormden met verstand, orde en geluk de grondslag voor een welingerichte maatschappij. Bij de deugden dacht men aan: rechtvaardigheid, oprechtheid, mededeelzaamheid, vriendelijkheid, beleefdheid, nederigheid, vertrouwelijkheid, standvastigheid, naastenliefde, vaderlandsliefde, dankbaarheid, spaarzaamheid, goede trouw, eerbied voor ouderen, ijver. Ze werden voornamelijk ingeprent door leesoefeningen. Deugden stonden tegenover ondeugden: verkwisting, uitspatting, luiheid, losbandigheid, traagheid, schaamteloosheid, zedeloosheid, onwetendheid, woestheid.

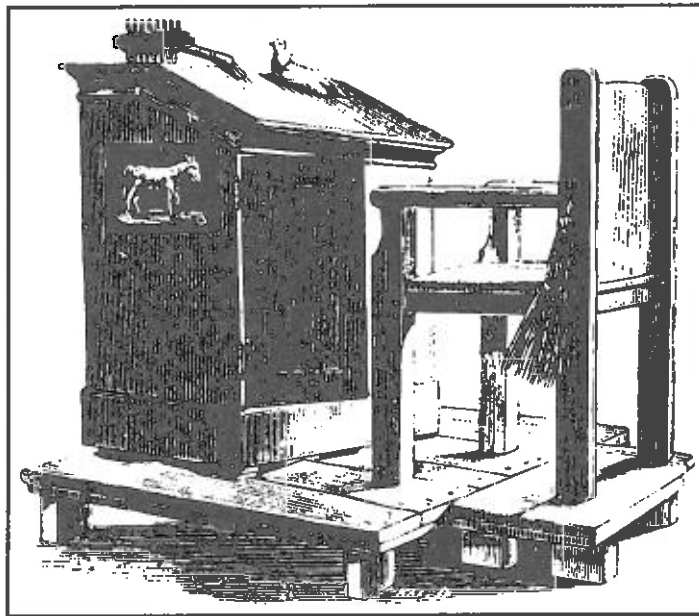
De opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden moet worden verstaan als algemeen-christelijk onderwijs. Voorgeschreven was om het onderwijs altijd met een christelijk gebed en een evangelisch gezang te laten beginnen en eindigen. De geschiedkundige en zedekundige gedeelten van de christelijke godsdienst moesten worden onderwezen. Al stond de Bijbel niet op de verplichte boekenlijst, de onderwij-

zers mochten er wel uit putten. Voorheen had het godsdienstig onderwijs zich beperkt tot het van buiten leren en opzeggen van vragen en antwoorden uit de Heidelbergse catechismus. Nu werd juist dat verboden. Het was de onderwijzer niet toegestaan leerstellig onderwijs te geven. De kerken mochten dat wel, in de schoollokalen, maar buiten de gewone schooltijden.

Klassikaal onderwijs

Met de invoering van het klassikaal onderwijs zette men een belangrijke stap. Niet alleen kwam er meer orde in de schoollokalen. Voor het eerst werd nu aan leerlingen uitleg gegeven. Dat vroeg van de onderwijzer begrip voor het bevattingsvermogen van kinderen.

Aan de invoering van klassikaal onderwijs lag ook een economisch motief ten grondslag. Het werd mogelijk een groot aantal kinderen tegelijkertijd onderwijs te geven. Dat gebeurde ook. Gemiddeld waren er per onderwijzer tachtig leerlingen, bij meer dan zeventig leerlingen moest hij worden bijgestaan door een ondermeester.

Oude schoolmeesterslessenaar. Op de klep ligt de 'ongeluksvogel'. Dit instrument werd door de onderwijzer naar een lastige leerling geslingerd, die het voorwerp terug moest brengen om dan straf te kunnen incasseren.

Hoewel de school uit drie klassen moest bestaan, verbleven die in dezelfde ruimte. De onderwijzer gaf bij toerbeurt les aan een klas, terwijl de andere leerlingen aan het werk waren. Pas tegen het midden van de eeuw kregen de eerste scholen twee aparte lokalen.

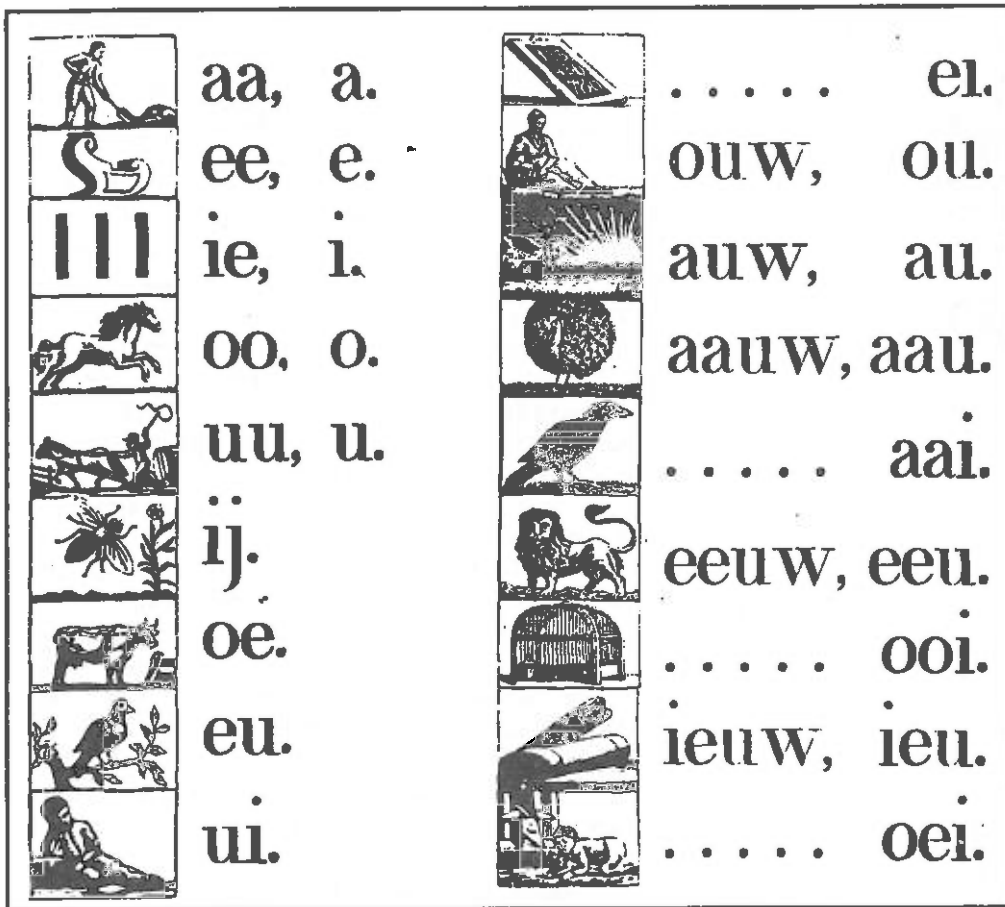
Staatstoezicht

De wet schreef staatstoezicht voor en vertrouwde dat toe aan een college van 56 schoolopzieners. Aanvankelijk bevonden zich onder hen 38 predikanten, afkomstig uit het verlichte deel der kerk. Toen Van der Palm de eerste vergadering van schoolopzieners toesprak, somde hij de zwakheden van het onderwijs op: "In het onderwijs der Scholen zelve is niet maar hier en daar iets te regt te brengen, maar alles, het één melaatscher dan het andere, te herscheppen".¹⁰⁾ Verder maakte hij duidelijk dat aan hen een sleutelrol was toevertrouwd bij het doorvoeren van de onderwijsvernieuwing. Hun taak was niet slechts controleren en rapporteren, maar vooral stimuleren en instrueren. In de praktijk richtten zij hun aandacht vooral op het functioneren van het klassikaal onderwijs, de kwaliteit van de onderwijzers en de inhoud van de lessen.

Vakken en schoolmeesters

De wet noemde expliciet het geven van onderwijs in de vakken lezen, schrijven, rekenen en Nederlandse taal. Niet verplicht, maar wel gewenst, waren de vakken geschiedenis (vaderlandsliefde), aardrijkskunde, biologie (eerbied voor de Schepping) en zingen (saamhorigheidsgevoel en vaderlandsliefde). Of die gegeven werden, hing af van de plaatselijke omstandigheden en de kunde van de onderwijzer.

Vanaf 1806 werden de onderwijzers geëxamineerd. Op grond van de behaalde resultaten werden ze ingedeeld in vier rangen. Wie kon lezen, schrijven en rekenen, kreeg de vierde rang. Er waren diverse oudere onderwijzers die zelfs aan deze eis niet voldeden. De derde rang stond open voor hen die ook konden rekenen met gebroken getallen en iets wisten van de beginselen van de Nederlandse taal. Dat zouden de onderwijzers van de toekomst worden. De tweede rang was voor weinigen weggelegd: tevens kennis van aardrijkskunde en geschiedenis. Voor de eerste rang kwam bijna niemand in aanmerking. De eis daarvoor was: kennis van natuur- en wiskunde.

Eén van de negen leestafels van P.J. Prinsen, 1820.

De povere geestelijke bagage van de doorsnee onderwijzer hing samen met het geringe maatschappelijke aanzien en de lage verdiensten. Meestal moest de schoolmeester zijn inkomsten zelf verzamelen door het heffen van schoolgeld.

Omdat enkele door het Nut opgerichte kweekscholen slechts kort bestonden, bleef de in 1816 opgerichte Haarlemse kweekschool tot het midden van de eeuw de enige. Tot die tijd werd 90% van de onderwijzers in de praktijk gevormd; men zocht een plaatsje bij een bekwaam onderwijzer, en bereidde zich via praktische oefening en zelfstudie op het examen voor.

De wet van 1806 in de praktijk

De wetten van 1801 en 1803 ontmoetten van twee kanten verzet. De lagere overheden zagen zich in hun rechten bekort terwijl de Gereformeerde kerk vreesde voor een school die nagenoeg godsdienstloos zou zijn. De wet van 1806 kreeg een beter onthaal. Dat hing samen met de vrees voor een politieke ingreep van Napoleon en voor een reorganisatie van het onderwijs naar Frans voorbeeld. Dan aanvaardde men maar liever deze wet.

Vervolgens verhinderden de politieke ontwikkelingen tot 1813 de krachtige invoering ervan. De enthousiast begonnen schoolopzieners konden zo goed als geen vooruitgang melden. Door de inspanningen van Van den Ende sneuvelde de wet echter niet en bleef deze na 1813 van kracht.

Het schoolbezoek groeide na 1806 gestaag. Omstreeks 1811 lag het in de buurt van 60%. In 1825 was het toegenomen tot 65%, en in 1825 tot 72%. Dat zijn hoge percentages in een tijd zonder leerplicht. Internationaal gezien sloeg het vernieuwde Nederlandse lager onderwijs een goed figuur. Dat bleek uit de resultaten van het onderzoek van twee Fransen, Cuvier en Noël, in 1811. Zij prezen het algemeen-christelijk karakter: "Het middel, uitgedacht om de jeugd van allerlei geloofsbelijdenis in den Godsdienst te onderwijzen zonder hen bloot te stellen aan gevaarlijke twistgeschillen, is het oordeelskundigste en tevens het eerwaardigste, dat men kan bedenken".¹¹⁾ Hun oordeel over de Latijnse scholen viel anders uit. Daarover meldden zij, dat er sinds de tijd van Alva niets veranderd was.

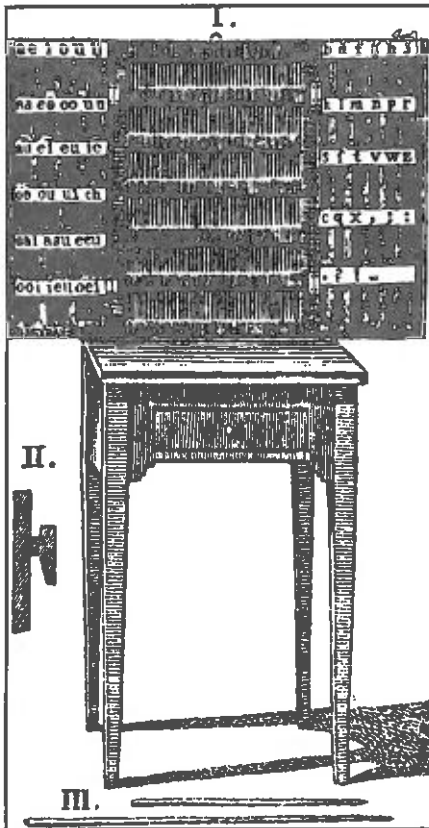
De wettelijke voorschriften waren lang niet overal onmiddellijk praktijk. Zelfs nog in de jaren dertig meldde hoofdinspecteur H. Wijnbeek (1772-1866), de opvolger van Van den Ende, over een school in Hooge Zwaluwe: "De school is aldaar sedert mijn vorig bezoek nog verergerd. Het onderwijs van A. van Malsen is individueel, in plaats van klassikaal en beneden alle kritiek."¹²⁾ Ook het algemeen-christelijk karakter bleef nogal eens achterwege. In plaatsen met een overwegend orthodox-protestantse bevolking was het onderwijs daarmee in overeenstemming. In Doornspijk signaleerde de hoofdinspecteur "den invloed van de bekrompene, gereformeerde regtzinnigheid, welke in deze streek allerwege heerschende is. J. van der Weide bezigde de verstanduitdovende spelmethode. De akelige leesdreun en al het overige getuigden van het onoordeelkundige zijner leer-

wijze."¹³⁾

In rooms-katholieke streken droeg ook het onderwijs dat karakter. Als in zo'n situatie een onderwijzer de wettelijke voorschriften naleefde, gaf dat moeilijkheden. Hoewel Van den Ende nog in 1815 een aanbeveling deed uitgaan om een gepast gebruik te maken van de Bijbel, was dat voor rooms-katholieken onaanvaardbaar. Naar het oordeel van de pastoors mocht het omgaan met de Bijbel niet aan leken worden toevertrouwd.

Leesonderwijs

Het schooltoezicht stimuleerde de didactische bezinning. Dat betrof vooral het aanvankelijk leesonderwijs. Vanouds was men gewoon eerst het alfabet in te oefenen om daarna te beginnen met de Bijbel als oefenstof voor het leesonderwijs. Richtinggevend voor de nieuwe methodiek van het leesonderwijs werd de klanksynthese-methode van de heer P.J. Prinsen, directeur van de Haarlemse kweekschool. Hij propageerde het gebruik van een letterkast of 'leesmachiene'. Daarop konden letters worden gezet, die aan de klas werden getoond.

Letterkast of 'leesmachine' van Prinsen. Links de klinkers, rechts de medeklinkers en midden het zetraam.

Eerst werden de klinkers uitgesproken. Dan volgden de medeklinkers. Tenslotte werd de combinatie gemaakt. De methode van Prinsen vond vanaf omstreeks 1820 algemene erkenning. Sindsdien werd de Bijbel niet langer gebruikt als oefenboek voor het spellend leren lezen. Want, zo oordeelde men: "De Bijbel is geen boek om in te leeren lezen; maar om gelezen te worden."¹⁴

De hoofddoelstelling van het lager onderwijs: de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden, kreeg vooral gestalte via het leesonderwijs. Daarbij stond de zedekundige opvoeding voorop. Het verschil tussen goed en kwaad werd de leerlingen ingeprent. Met het oog op die doelstelling werden allerlei verhalen uit de Bijbel en uit de vaderlandse geschiedenis in leesboekjes verwerkt. Bijbelse en historische personen werden aan de leerlingen ten voorbeeld gesteld. De grootste deugd was gehoorzaamheid, jegens God, de overheid, de onderwijzers en de ouders. Ook vlijt was een belangrijke deugd. Bekende voorbeelden zijn de leesboekjes van de onderwijzer N. Anslijn. Met zijn *De brave Hendrik* en de vrouwelijke tegenhanger, *De brave Maria*, verwierf hij grote faam.

Kritische stemmen

De onderwijsvernieuwing was op gang gebracht door een kleine groep verlichte protestanten uit de hogere burgerij. Het gereformeerde deel van het volk stond daar buiten. Na 1806 werd men met de gevolgen geconfronteerd. De oude gereformeerde openbare school, waarin de Bijbel en de Heidelbergse Catechismus een plaats hadden, was afgeschaft. In de nieuwe situatie mocht door de onderwijzer geen leerstellig onderwijs worden gegeven. Nogal wat ouders kwamen daartegen in het geweer, gereformeerde zowel als rooms-katholieke. Zij keerden zich tegen de verlicht protestantse geest, die zich van het onderwijs had meester gemaakt. Dit principiële verzet tegen de onderwijsvernieuwing was er onmiddellijk na 1806. Het duurde echter geruime tijd, voordat deze kritische stemmen uit het volk een rol van betekenis gingen spelen. Dat gebeurde pas, toen meer ontwikkelde geestverwanten een leidersrol gingen vervullen.

Het eerste krachtige signaal kwam trouwens van joodse zijde. In die kring leefden onoverkomelijke bezwaren tegen het algemeen-christelijk karakter van het openbaar onderwijs. Voor joden waren het Nieuwe Testament en de evangelische gezangen onaanvaardbaar. De overheid billijkte deze bezwaren. In 1817 kregen de joden toestemming eigen scholen te stichten.

Een volgend signaal kwam van de rooms-katholieke J.G. le Sage ten Broek (1775-1847), notaris te Loosduinen. Vanaf 1822 vertolkte hij de gedachten van een deel van zijn geloofsgenoten over het onderwijs.¹⁵ Vonden de joden de algemeen-christelijke school te christelijk, voor rooms-katholieken was die te protestants. Het duurde echter tot omstreeks 1840 voordat de roep van Le Sage ten Broek om vrijheid van onderwijs in zijn kring bredere ondersteuning kreeg. Geruime tijd was men redelijk tevreden over het min of meer rooms-katholieke karakter van veel openbare scholen, vooral beneden de grote rivieren. Bovendien beschikte men over een aantal kloosterscholen.

Besluit

Het laatste kritische signaal dat ik vermeld, valt al buiten de besproken periode. Het kwam van de zijde van Groen van Prinsterer. In *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht*

getoetst uit 1837 stelde hij het onderwijs aan de orde, hoewel "slechts kort en in het voorbijgaan". Hij wilde "niets ontnemen aan den hoogen lof wegens verbetering der leermethode".¹⁶ Maar als hij het bezag "met betrekking tot de Christelijke opleiding der jeugd", viel zijn oordeel anders uit: "hieromtrent meen ik, zonder overdrijving te mogen zeggen dat, waar de bestaande wet in den geest des wetgevers opgevolgd wordt, de opleiding niet Christelijk is".¹⁷ Daarom vroeg hij om vrijheid van schoolstichting: "Vrijheid van geweten, vrijheid van Godsdienstoefening, vrijheid van onderwijs, hiertusschen is eene onverbreekbare band."¹⁸

Het was deze wens, die leiden zou tot de eerste fase van de schoolstrijd. De voorgeschiedenis daarvan maakt duidelijk, dat het niet ging om een principiële keuze voor bijzonder onderwijs. De oude gereformeerde openbare school had opgehouden te bestaan. Na 1806 werd het openbaar onderwijs beheerst door verlicht protestantse denkbeelden. Wie christelijk onderwijs met een gereformeerd karakter verlangde, had dat elders te zoeken. Zo kwam men uit bij de noodoplossing van de bijzondere school, die naar het woord van Groen van Prinsterer slechts een "onmisbaar surrogaat" was voor de christelijke staatschool.

Noten:

1. G. Groen van Prinsterer, geciteerd bij J. de Nooy, *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder koning Willem I* (Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht 1939) 7.
2. L. Dasberg en J.W.G. Jansing, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 15 dln. (Bussum 1977-1983) 12:217.
3. H. Bavinck, geciteerd bij H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk. Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs* (Enschede 1959) 7.
4. A.M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Assen 1937) 39.
5. P.Th.F.M. Boekholt en E. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987) 96.
6. Van der Giezen, *Eerste fase*, 73.
7. *Ibid.*, 97.
8. Boekholt, *Geschiedenis*, 99.
9. Ph.J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1960) 79.
10. L.C. Stilma, *De school met den bijbel in historisch-pedagogisch perspectief. Ontstaan en voortbestaan van het protestants-christelijk lager onderwijs in Nederland* (Nijkerk 1987) 34.
11. *Ibid.*, 36.
12. R. Reinsma, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II* (Den Haag z.j.) 109.
13. *Ibid.*, 107.
14. Stilma, *School met den bijbel*, 34.
15. D. Langedijk, *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs* (Delft 1953) 32.
16. G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht* (1837) 8.
17. *Ibid.*
18. *Ibid.*, 13.

Bilderdijskiana (4)

De verwording van Nederland

Wie Bilderdijs mening over het tijdvak 1780-1813 wil horen, kan moeilijk aan zijn *Geschiedenis des vaderlands* voorbijgaan. Daarin heeft de meester aan de hand van een lange aaneenrijging van historische feiten, belangrijke wetenswaardigheden, smakelijke anekdotes en tendentieuze opmerkingen uiteengezet wat hem in de geschiedenis van Nederland boeide en vooral wat hem stoorde. Men zou wensen dat de man een diepzinnige of stimulerende theorie aan zijn geschiedverhaal ten grondslag had gelegd. Dan had hij de vergelijking met een zo veelzijdige grootmeester als Joseph de Maistre wellicht kunnen doorstaan.

Bilderdijs heeft diverse boeken van de bekende rooms-katholieke conservatief trouwens met grote belangstelling gelezen, zij het op vrij late leeftijd, toen hij als eerbiedwaardige 60-plusser zijn Leidse colleges in de vaderlandse historie gaf. Uit het *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques* (eerste editie 1814) citeert hij bijvoorbeeld de majestueuze openingszin: 'Une des grandes erreurs d'un siècle qui les professa toutes, fut de croire qu'une constitution politique pouvoit être écrite et créée à priori, tandis que la raison et l'expérience se réunissent pour établir qu'une constitution est un oeuvre divine (...)'.
Constituties worden niet geschreven, en al helemaal niet op voorhand; ze zijn een werk van God. Dat is een gedachte waar politicologen en historici iets mee aankunnen. Maar Bilderdijs biedt zo'n theorie niet. De *Geschiedenis des vaderlands* is een dertiendelige kruising tussen een collegedictaat, een handboek en een pamflet, een ongefundeerd en partijdig rommeltje waarin ongegeneerde verheerlijking wordt afgewisseld met roddel en achterklap.

Een emotioneel tegengif tegen de staatsgezinde geschiedschrijving van Wagenaar, zo luidt het oordeel over de *Geschiedenis des vaderlands* van de welwillendste historici. Dat is dit geschiedwerk inderdaad. De interessante vraag is echter of het niet méér is dan alleen een bevlogen maar mislukt tegengeschrift. Ligt er aan dit merkwaardig oeuvre wellicht toch niet een diepere these ten grondslag?

Het antwoord luidt: ja. Achter de felle beschrijvingen, vernietigende oordelen en soms uiterst curieuze aantekeningen houdt zich een grootse gedachte verscholen. Eén bewijs daarvoor is een kladaantekening die H. W. Tydeman, de uitgever van de *Geschiedenis*, tussen de vele paperassen in Bilderdijs nalatenschap vond en opnam in het in 1851 gepubliceerde, dertiende deel.

Bilderdijs deelt in deze aantekening de 'vroegmoderne' tijd in drie perioden in. De eerste loopt van 1581 tot en met 1652. Het is de tijd van de tachtigjarige oorlog, maar dat niet alleen. Het is vooral een tijd van twisten: tussen provincies, steden, regenten en burgers onderling. In 1652 wordt een aristocratische regering gevestigd, waarmee er een tijdvak van revoluties aanvangt. Tot 1795 wordt 's lands toneel beheerst door de haat tussen de Oranje- en de staatsgezinden en tussen de aristocraten en het volk. Het jaar 1795 luidt de ontbinding in van het staatsgezag. Het gehele tijdvak is getuige van het verval van de oude geslachten en van de opkomst van een klasse van *nouveaux riches*, die, gesterkt door de macht van het kapitaal, een onuitstaanbare arrogantie ten toon spreidt, de vorsten trotseert en het volk onderdrukt. Kortom, de nationale geschiedenis tussen 1568 en 1795 is een povere vertoning, zeker in vergelijking met de tijd van 'vrijheid en overvloed onder onze Graven'.

Bilderdijs eindigt deze beknopte samenvatting van 's lands historie met een retorische vraag. 'En vraag na dit alles nog, WAAR DE NATIE IS. Even zoo mogen wij vragen, WAAR in deze jammerlijke dagen DE CHRISTENHEID schuilt.' Het enige waarnaar wij nog kunnen uitzien, concludeert hij, is een toekomstige wereld, waarin één volk, het volk van Christus, leven zal onder de onmiddellijke regering van zijn Hoofd.

De *Geschiedenis des vaderlands* is niet in de eerste plaats een uit de kluiten gewassen, anti-staatsgezin pamflet van twijfelachtige kwaliteit. Het is een beschrijving van de manier waarop het duizendjarig rijk zich in onze nationale geschiedenis op steeds gebrekki-ger wijze heeft aangekondigd. Christus regeert daar waar individuele gelovigen zich open stellen voor rechtstreekse, bovennatuurlijke invloeden; waar de zonen zich door visioenen en verschijningen verbonden weten met hun overleden vaders; waar de vorst (of de graaf) regeert als de gezegende afspiegeling van de Almacht. De morele en geestelijke, recht Hollandse zuiverheid die als voorwaarde geldt voor de bloei van een chiliastisch Christusrijk is door geld- en zelfzucht – lees: kapitalisme en liberalisme – gecorrumpeerd. Tussen 1780 en 1813 is er geen Nederlandse staat ontstaan. In die veelbewogen jaren is de verwording van Nederland voltooid.

Joris van Eijnatten

De positie van de Goudse predikanten tijdens en na de politieke ontwikkelingen van 1787 en 1795

Ton van der Schans

Positie van de predikanten

Lange tijd is de achttiende eeuw in zijn geheel door de meeste historici stiefmoederlijk behandeld. Vooral over het laatste kwart van deze eeuw is echter de laatste tientallen jaren veel gepubliceerd. We denken dan met name aan de patriotentijd, het hiermee samenhangende Verlichtingsdenken en de politieke reactie die door deze ontwikkelingen opgeroepen werd. Veel publikaties hebben het nationale gebeuren tot onderwerp, hoewel de patriottenbeweging zich kenmerkte door de lokale bepaaldheid ervan. Het onderzoek naar de patriotentijd op lokaal en gewestelijk niveau mag zich de laatste jaren in een grote populariteit verheugen. Ook de oude Hollandse stad Gouda deint mee op de golven van scripties en andere onderzoeken over deze periode die de laatste jaren zijn komen aanspoelen.¹⁾ De meeste publikaties vormen, behalve een noodzakelijke aanvulling op het gedateerde werk van Van Hattum over de patriotten te Gouda²⁾ en een correctie op het nogal ongenueanceerde werk schrijven van Muylwijk over Gouda's historie,³⁾ ook een eigentijdse benadering van dit onderwerp.

Er bestaat echter weinig literatuur, die op lokaal niveau de gevolgen van de ontwikkelingen van 1787 en 1795 voor de predikanten en het kerkelijk leven nagaat. In de dissertatie van de oud-Gouwenaar C. Huisman, *Neerlands Israël*, wordt opgemerkt, dat over het algemeen de gereformeerde predikanten in 1795 hetzelfde lot trof als de patriotsgezinde predikanten in 1787.⁴⁾ In dit artikel willen we de positie van gereformeerde en patriotsgezinde predikanten in Gouda ten gevolge van de gebeurtenissen in 1787 en 1795 nagaan.⁵⁾ We willen dit doen tegen de achtergrond van de verhouding kerk en staat in die tijd en zullen hierbij de vraag stellen of en op welke wijze de geproclameerde scheiding van kerk en staat in de praktijk effect resulteerde. Een goede gelegenheid hiervoor biedt het onderzoek naar de verbanning van de sterk orangistische predikant J.W. Bussingh. Ons onderzoek naar met name de verhouding

tussen kerk en politiek in de turbulente jaren 1787 en 1795 biedt tevens de mogelijkheid enkele algemene uitspraken te doen over de positie van Gouda in deze tijd in vergelijking met andere plaatsen.

De omwenteling van 1787 in Gouda

Ten tijde van de politieke omwenteling in Gouda in 1787 telt de Goudse gemeente vijf predikanten, namelijk: P.Th. Couperus, D.J. Metske, S.F. de Moraatz, J.A. Smit en J. de Visscher. Drie van hen hebben direct met de politieke troebelen te maken gehad. De predikanten Smit en De Visscher zijn op 18 september, op de tijding van de aantocht der Pruisen naar Amsterdam gevlucht. Ds. Smit heeft zich later verdedigd door te zeggen dat hij zijn vrouw in veiligheid wilde brengen. Dit doet reeds vermoeden dat hij van de "orde-herstellers" niet veel goeds verwachtte. Naar zijn eigen zeggen had hij de bedoeling zo snel mogelijk naar de gemeente terug te komen, maar door de schrikbarende berichten, die hij uit Gouda ontving, zag hij zich genoodzaakt tweeënehalve maand weg te blijven. Ds. de Visscher, van wie we verder geen reden voor zijn absentie vernemen, keert na twee weken weer terug. Volgens Muylwijk heeft hij gematigd met de patriotten meegegaan.⁶⁾ Ds. Couperus woont op het moment van de beroeringen in Gouda een vergadering bij van het departement van de Oecumenische Tak der Nederlandsche Maatschappij van Wetenschappen. Zijn zoon, de baljuw, die als een vurig patriot bekend staat, zou tijdens de woelingen in Gouda omgekomen zijn. Dit laatste blijkt een loos gerucht te zijn. Vader Couperus keert pas na ruim drie maanden naar Gouda terug. Van de twee overige predikanten, De Moraatz en Metske is niet bekend dat hun gedrag beïnvloed is door de gebeurtenissen van 1787. Ds. de Moraatz is tijdens de ontwikkelingen vijfenzeventig jaar, voortdurend sukkelend en bijna niet in staat zijn dienst waar te nemen. Van ds. Metske is bekend, dat hij wat zijn politieke kleur betreft, orangistisch is.

Het gedurende lange(re) tijd afwezig zijn van de predikanten Smit en Coupe-

rus veroorzaakt veel ongenoegen en deze affaire, die al gauw in politiek vaarwater terecht komt, zal zich nog jarenlang voort slepen. Allereerst is daar de regeling van de preekbeurten, waarin voorzien moet worden. Om voor proponenten of vervangers te zorgen blijkt niet zo gemakkelijk. In de resoluties van de magistraat van 19 oktober 1787 lezen we, dat het stadsbestuur instemt met het verzoek van ds. de Visscher en ds. Metske om "des zondags nademiddag in de Gasthuiskerk niet meer te preken, alsmede dat in plaats van de ordinaire zondagavondpredicatie, een catechisatie in de Sint-Janskerk te vijf uren zal worden gehouden, en voorts dat des vrijdagsavond niet zal worden gepredikt". Wanneer dominee Smit begin december is teruggekeerd beginnen de moeilijkheden pas goed. De kerkeraadsnutulen van vierentwintig oktober 1787 vermelden dat driehonderddrieënnegentig lidmaten een rekest ingediend hebben, met daarin het verzoek dominee Smit en ook Couperus niet meer op de kansel toe te laten.

De grieven tegen Smit zijn niet mis. Hij zou lid geweest zijn van een patriotse sociëteit, hun vergaderingen en exercities hebben bijgewoond en een vijand van het Oranjehuis zijn. Het is merkwaardig dat de kerkeraad niet op de zaak ingaat en de rekestranten meteen verwijst naar de magistraat. Hoewel dominee Smit de beschuldigingen van zijn tegenstanders ontkent en ook een rekest indient bij de magistraat, waarin hij alle bezwaren tegen zijn persoon tracht te ontzenuwen, hebben de bezwaarde gemeenteleden sterke papieren. Immers, in een preek over Maleachi 2:10 kent dominee Smit aan de alliantie met Frankrijk heilzame vruchten toe⁷⁾ en het is bekend dat hij zijn meeste vrienden onder de patriotten heeft. De magistraat stelt aan Smit een aantal eisen om zijn terugkeer op de preekstoel mogelijk te maken en deze gaat hier zonder meer op in. Het is op z'n minst gezegd zeer verwonderlijk om uit de mond van deze patriotsgezinde predikant te horen dat hij "een minnaar is van het welingerigt

stadhouderlijk bestuur in het vorstelijk huys van Oranje, datgeene hetwelk in den Jare 1747 en 1748 door hun Edele Groot Mogenden aan de Heeren Prins Willem de Vierde en Willem de Vijfde van Oranje en Nassau erfelijk is opgedragen". Terecht merkt de bewerker van het dagboek van Van der Hoeve op, dat naar onze opvattingen de houding van dominee Smit niet heldhaftig genoemd kan worden, maar dat de tijden toen anders waren. De predikanten waren onder andere financieel volkomen afhankelijk van de overheidspersonen.⁸⁾

Wat de magistraat betreft, is met de belofte van Smit dat hij vanaf de preekstoel voor God en de gemeente zijn liefde voor het Oranjehuis zal betuigen, de zaak afgelopen. Maar de rekestranten verscherpen hun eisen. In een tweede rekest maken zij het dominee Smit feitelijk onmogelijk als predikant te kunnen functioneren. Ook dominee Metske verzet zich tegen de terugkomst van zijn collega op de preekstoel. Jan Nieuwland, de woordvoerder van de rekestranten, dreigt zelfs dat zij niet in kunnen staan voor de gevolgen wanneer dominee Smit toch op de preekstoel zal verschijnen. Veelzeggend is dat deze Jan Nieuwland in contact staat met de graaf van Bentinck, één van de leiders van de prinsgezinden in de strijd tegen de patriotten, en mede-oprichter van de Orangesociëteit in Gouda.⁹⁾

De magistraat zit met de zaak verlegen en het gevolg is dat de afwikkeling van deze kwestie steeds weer uitgesteld wordt. Ook van de vroedschap en de Prins, aan wie de magistraat om advies vraagt, blijkt niet veel te verwachten. Evenmin van de commissarissen die op 28 december naar Gouda gekomen zijn om orde op zaken te stellen. Wanneer deze na een onderbreking van hun werkzaamheden in maart 1788 uit Gouda vertrekken, hebben ze wél zes vroedschapsleden afgezet en andere belangrijke werkzaamheden afgerond, maar de affaire Smit is blijven liggen. Ondertussen ziet de magistraat zich voor allerlei moeilijkheden geplaatst. Continuering van de predikdiensten is ook uit financieel oogpunt wenselijk "opdat de diaconie zo weinig mogelijk door het stilstaan van eenige predikbeurten zoude komen te lijden", zo lezen we in de resoluties van de magistraat van 15 december 1787. Ds. de Moraatz is wegens ziekte niet meer in staat te preken en dominee de

Visscher verzoekt de magistraat hem te ontslaan van de preekbeurten voor aanstaande zondag omdat "hij volstrekt buiten staat is zelf zondag te preken". Hierdoor blijft alleen dominee Metske over om dienst te doen. Des te opvallender is het dat de magistraat ook de rekesten van ds. Couperus om zelf weer zijn dienst als predikant te mogen waarnemen, naast zich neerlegt. Pas tegen het einde van het jaar 1788 acht de magistraat de tijd rijp om de beide heren in de preekbeurten te laten functioneren. Wel worden de nodige voorzorgsmaatregelen genomen. Wanneer ds. Smit 's zondags zal preken worden de wachten tijdens de godsdienstoefening verdubbeld.¹⁰⁾ Hij moet vanaf de preekstoel het indertijd ondertekende declaratoir bevestigen en beloven de vooringenomenheid van verschillende gemeenteleden tegen hem weg te nemen. Een maand later moet ds. Couperus dezelfde weg volgen om zijn dienst te kunnen en mogen hervatten. Hoewel uit opnieuw ingediende rekesten van verschillende gemeenteleden blijkt, dat het verzet niet opgegeven is, lezen we niets meer van onregelmatigheden. Wel hebben één ouderling en twee diakenen door de restauratie het veld moeten ruimen wegens patriotse gedachten en gevoelens. Zij zullen worden vervangen door personen "op wiens handel en wandel niets te zeggen valt".

Terugkomst van de patriotten

Bij de machtswisseling op 22 januari 1795 in Gouda zijn de rollen omgedraaid. Nu blazen zoals ook op vele plaatsen elders, de patriotsgezinden het hoogst van de toren. De kerkenraadsleden die in de woelige dagen van 1787 het veld hadden moeten ruimen, keren allen op het kussen terug. Op 13 februari wordt door de municipaliteit het besluit genomen, dat de oude kerkenraad moet verdwijnen en dat de leden die voor 1787 deel hebben uitgemaakt van de kerkenraad in hun ambt hersteld zullen worden. De deuren van de kerk zijn inmiddels van een randopschrift voorzien en predikanten en priesters worden herhaaldelijk vermaand niets te ondernemen tegen de nieuwe constitutie en de gronden van Vrijheid en Gelijkheid. Op zeven juni besluit de magistraat de gesloten alliantie met Frankrijk plechtig te vieren, onder meer door een godsdienstige redevoering in de Sint-Janskerk te laten houden. Deze rede zal worden ge-

houden door... ds. J.A. Smit, omdat ds. Couperus, die hiervoor aanvankelijk uitgenodigd is, "buiten staat" is dit te doen. Alsof ze van hemd verwisselen, worden deze predikanten nu weer patriot. Deze dankdag op 17 juni zou de aanleiding worden tot de moeilijkheden rond de persoon van ds. J.W. Bussingh, die uiteindelijk zouden leiden tot diens ontslag en verbanning uit de stad.

Ds. Bussingh was na het overlijden van zijn collega De Moraatz in juni 1792 beroepen. Als student ontmoette hij Bilderdijk in Leiden, met wie hij vriendschap sloot, een vriendschap die tot het einde van zijn leven duurde. Van der Does zegt van deze vrienden: "Beiden hadden dezelfde politieke overtuiging, zij waren voorstanders van het Oranjehuis, tegenstanders van de patriotten, beiden beoefenden de dichtkunst en in hun levensloop zouden zij beiden voor hun overtuiging lijden".¹¹⁾ Aan werklust en strijdvaardigheid heeft het Bussingh niet ontbroken, als we afgaan op de geschriften die van hem in druk zijn verschenen.¹²⁾ Tijdens de bewuste dankdienst marcheert een bataljon Franse soldaten met slaande trommen voorbij de Sint-Jan. Het gezelschap in de kerk stroomt naar buiten om een glimp van de voortbijtrekkende stoet op te kunnen vangen, hetgeen in de kerk voor de nodige verwarring zorgt. Ds. Bussingh krijgt de schuld van deze opschudding, want hij zou op het horen van de trom de kerk uitgevlogen zijn.¹³⁾ Na dit incident keert dominee Bussingh inderdaad niet meer in de kerk terug omdat naar zijn eigen zeggen de redevoering zo goed als geëindigd was.¹⁴⁾

Wat ook tegen Bussingh gebruikt wordt is het feit dat hij tijdens de bijzondere dienst niet op zijn gewone plaats is gaan zitten en in gewone kleding is verschenen. Met recht kan men zich afvragen of de agitatie tegen Bussingh zich redelijkerwijze verhoudt met zijn handelwijze. We moeten hierbij echter niet vergeten dat de hele handel en wandel van Bussingh zijn tegenstanders dwars zat. We hebben dan ook sterk de indruk dat zij naar een gelegenheid zochten zich van Bussingh te ontdoen. De patriotsgezinde predikanten Smit, De Visscher en Couperus krijgen met de komst van de Fransen helemaal geen soldaten ingekwartierd, of voor enkele dagen slechts één soldaat. Metske en Bussingh daarentegen krijgen er ieder

twee en dat voor vele maanden. De strijd-bare Bussingh stelt deze zaken zelf in een politiek kader door in een uitvoerig geschrift zijn patriotsgezinde collega's er op te wijzen hoe lankmoedig zij tijdens de politieke roeringen van 1787 zijn behandeld, in tegenstelling tot collega Metske en hijzelf nu.¹⁵⁾

Van de kant van zijn tegenstanders worden ook alle handelingen van Bussingh in politiek licht gezien. Wanneer Bussingh psalm 12:8: "De boze keurt zich vrij van alle banden/En draaft rondom, terwijl hij 't land beroert/Daar 't snoodste volk de teugels krijgt in handen/En tot den top van eer wordt opgevoerd" laat zingen, wordt hij er direct van beschuldigd hiermee de Fransen en patriotten op het oog te hebben. Vooral Jacob Polijn en Jan Couperus (die zelf in 1787 verbannen was) willen hun gram op de predikant halen. Een in Gouda uitkomend weekblaadje, "De Wereldbeschouwer", haalt ongemeen fel uit naar Bussingh en kweekt hiermee een anti-Bussingh stemming. Alleen de Oranjegezinde predikanten Metske en Bussingh ontvangen geen oproep van de municipaliteit om op 23 juni de eed op de constitutie af te leggen. In plaats daarvan krijgen zij echter wél diezelfde dag bericht van de municipaliteit dat zij uit hun ambt ontzet zijn.

Bovendien wordt Bussingh uit de stad verbannen en moet hij deze binnen acht dagen verlaten hebben. Jacob Polijn, de secretaris van de municipaliteit is van oordeel dat Bussingh "onwaardig is om in een geregelde maatschappij geduld te worden"; hij houdt hem "voor een gevaarlijk burger, voor een spotter, voor een traiter, voor een heimelijk, of mogelijk wel opentlijk verrader, voor een onwaardig meubel in de Goudse samenleving enz. enz."¹⁶⁾ De kerkenraad met zijn predikanten steekt geen hand naar Bussingh uit. Integendeel. De collega's De Visscher, Smit en Couperus verdedigen in een uitvoerig geschrift hun handelwijze.¹⁷⁾ Had Bussingh zich in de kerkenraad immers niet verzet tegen de patriotse kandidaten die op 13 februari in de plaats gekomen zijn van de kerkeradsleden die na september 1787 gekozen zijn?

Beide partijen beschouwen, blijkens hun eigen geschriften, de confrontatie als een primair politiek conflict. Omdat de nieuwe kerkenraad geheel aan de leiband van de municipaliteit loopt, moet

het Oranjegezinde kerkvolk met ds. Bussingh als spreekbuis in ieder geval voorlopig het onderspit delven. Ondanks de geproclameerde scheiding van kerk en staat (in Gouda officieel op 31 januari 1797) komt van de te verwachten zelfstandigheid van de kerk niets terecht. Het recht van approbatie blijft de municipaliteit voorbehouden, de te beroepen predikanten moeten immers "dienstbaar zijn aan de stad". Niet alleen in de tractementen, maar ook in de noodlijdende diaconiekas moet de municipaliteit voorzien. De kerkklokken mogen van de overheid niet meer geluid worden om de mensen ter godsdienstoefening op te roepen en verder moet de kerkenraad alle financiële, administratieve en persoonlijke gegevens van de gemeente (leden) aan de municipaliteit verstrekken.

Inmiddels bezorgt de zaak-Bussingh de kerkenraad wel de nodige hoofdbrekens. Het beroepingswerk, dat direct na de verbanning van Bussingh een aanvang neemt, wordt een ware lijdensweg. Bussingh schrijft talloze brieven naar de beroepen predikanten, de classis en synode waarin hij niet moe wordt het in zijn ogen hem aangedane onrecht aan de kaak te stellen. Veel beroepen predikanten bedanken, enkelen beïnvloed door het schrijven van Bussingh, anderen die het beroep wel aannemen vertrekken reeds na korte tijd, sommigen al binnen twee jaar. Ondertussen bestookt Bussingh ook de municipaliteit en de kerkenraad met het ene rekest na het andere. De Goudse gemeente gaat door een diep dal. Het kerkbezoek is teruggelopen tot 50 kerkgangers per zondag in de Sint-Jan,¹⁸⁾ de avondmaalsgang bereikt een dieptepunt¹⁹⁾ en op 25 januari 1797 stelt dominee Smit de kerkenraad voor "of men, daar er tot redding van de diaconiekas middelen nodig waren om derzelve voor een onherstelbaar verval te behoeden niet een commissie diende aan te stellen om hieromtrent een nader voordragt aan de kerkeraad te doen".

Het overlijden van dominee Metske in november 1797 vormt een aanleiding tot nieuwe agitatie. Kort na zijn overlijden verschijnt er bij de patriottische uitgever Van Buma een werkje met als titel: *Kort Begrip voor eenvoudige Oranjevrienden door Bussingh*.²⁰⁾ Het is een vlijmscherp satirisch werkje dat de draak steekt met stadhouder Willem de Vijfde en alle Oranjegezinden. Zo komen er de volgende vragen in voor:

Vr. Heeft de Prins voor ons een wensch nagelaten?

Antw. Ja hij.

Vr. Hoe luid die?

Antw. Aldus:

Onze gehate dwingeland Prins Willem de Vijfde die in Engeland is

I Uw Oranje naam zij voor altoos vervloekt

II Uw stadhouderschap is voor eeuwig vernietigd

III Uw bevelen worden niet gerespecteerd, noch hier in de Bataafse, noch ook in de Franse Republiek

IV Ons geld zal nooit worden aan u

V Wij vergeven u nooit hetgeen gij gedaan hebt aan ons, vergeeft hun die gij misleid hebt

VI Nimmer zult gij ons tiranniek behandelen, wij zijn verlost van een duc 'd Alva, want uw Prinselijk gezag is vernietigd, uwe waardigheden en titels verbrijzeld en uwe gewaande heerlijkheid vervloekt. Het zij zo

Vr. Waarom moet men zo wensen?

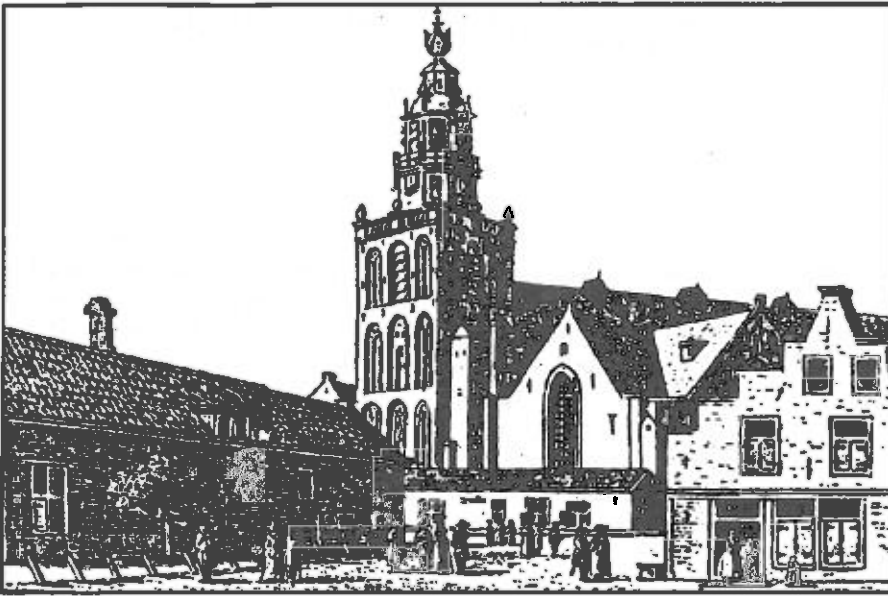
Antw. Omdat hij het tiendubbel, ja honderdvoudig waard is.

Ds. Bussingh laat het er niet bij zitten dat zijn naam misbruikt wordt en hij schrijft dan ook een uitvoerig betoog van 53 bladzijden met tientallen bijlagen om de lasteringen te weerleggen en zijn onschuld te bewijzen.²¹⁾

Uiteindelijk komt er na vele jaren van (pennen)strijd een wending in de gebeurtenissen, die uiteindelijk zal leiden tot de ambtsherstelling van Bussingh in de Goudse gemeente. Naast een verandering in het landelijke politieke klimaat heeft het optreden van een aantal Bussingh-aanhangers in de gemeente Gouda hiertoe het meest bijgedragen.

Kerk en staat

Voor de door ons onderzochte periode blijft geen andere conclusie over, dan dat de officieel geproclameerde scheiding van kerk en staat in Gouda alleen in theorie bestond. Veelzeggend is in dit verband, dat het de politieke machtsverhoudingen zijn, die de doorslag gegeven hebben bij de ambtsherstelling van Bussingh in 1802. Wanneer het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek, de nu zo geheten provisionele raad van Gouda in 1801 dwingt, de verbanning van Bussingh van 23 juni 1795 in te trekken, ontvalt immers aan de kerkenraad de basis waarop hij kan terugvallen bij zijn weigering Bussingh in zijn ambt te herstellen. Een interessante vraag hierbij blijft, in hoeverre de familierelaties

De Sint Janskerk te Gouda.

van Bussingh tot zijn ambtsherstelling hebben bijgedragen. J.H. van der Palm, met wie Bussingh tijdens het conflict correspondeerde, was immers tevens zijn zwager.

Het is verleidelijk te vragen of de controverse tussen de beide partijen, namelijk Bussingh en zijn aanhang in de gemeente contra de kerkenraad met zijn overige predikanten en gesteund door de municipaliteit, te typeren is als een tegenstelling tussen orthodoxie en Verlichtingsdenken. Hoewel we deze vraag op basis van ons onderzoek niet voluit bevestigend kunnen beantwoorden, zijn er genoeg aanknopingspunten die deze veronderstelling in zekere mate rechtvaardigen. Hoewel orangistisch niet identiek is aan gereformeerd en patriotsgezind niet in alle gevallen vereenzelvigd kan worden met het Verlichtingsdenken moeten we bij de predikanten in Gouda uit de onderzochte periode, op grond van hun geschriften en handelwijze wel in deze richting denken.

Toch moeten we met het gebruik van de naam gereformeerd op onze hoede zijn. Immers, wie is er, als predikant verkerend in de gereformeerde kerk omstreeks 1790 "gereformeerd"? Wat was er nog van "Dordt" over in de theologie-beoefening? De Nadere Reformatie was, in haar vertegenwoordigers onder de predikanten bijkans uitgestorven. We hebben de indruk dat de aanhang "ondergedoken" was in het, juist in de late achttiende en in de vroege negentiende eeuw bloeiende conventikel-wezen, niet in het minst juist vanwege de afwezigheid van kerkelijke leiders, in dit

geval predikanten die deze richting waren toegedaan. En dominee Bussingh dan? Uit weinig blijkt dat deze hoofdrolspeler "gereformeerd of orthodox" mag heten in de zin van "Dordt" of de "vaderen". De Verlichting had ook hem geraakt. Niettemin blijft het moeilijk hem duidelijk te typeren. Enerzijds zocht hij in het rechtzinnige Rotterdam contact met Johann Kaspar Lavater, die in de voorgeschiedenis van het Nederlandse Réveil een rol heeft gespeeld,²² anderzijds verdedigt hij de (invoering van de) Evangelische Gezangen in Gouda.

Toch moeten we Bussingh de eer geven die hem toekomt. Terwijl predikanten en kerkenraad in Gouda hun afhankelijkheid van de overheid vóór en na 1795 extra illustreren door een onderdanigheid op te brengen die van tijd tot tijd geveinsde vormen aanneemt, blijft Bussingh antithetisch op de eigen tijd en situatie staan. Want ook na zijn ambtsherstelling blijft de controverse bestaan die, na een herleving van het conflict, Bussingh zelfs tot het vervroegd aanvragen van zijn emeritaat doet besluiten.²³

Op basis van de Goudse situatie lijkt mij in ieder geval de conclusie gerechtvaardigd dat er door de Bataafse Revolutie en de Verlichting in Nederland in 1798 of daarna, geen scheiding komt van kerk en staat. Deze voorstelling van zaken, een frequent gehanteerd uitgangspunt in vele handboeken, lijkt mij op z'n minst aan een nieuwe invulling toe.

Wanneer we tenslotte de aanhang en de invloed van de patriottenbeweging tussen de drie in dit themanummer van

Transparant onderzochte steden, namelijk Goes, Gouda en Veendam, met elkaar vergelijken, blijkt deze in Gouda het grootst te zijn geweest. Ook na 1787 bleven er hier nogal wat gematigde patriotten gehandhaafd in het stadsbestuur. Gouda heeft echter nooit tot de meest radicale patriottische steden behoord. Wel speelden de Goudse patriotten een dramatische rol met een nationale betekenis die voor altijd een plaats in de geschiedenisboekjes gekregen heeft. Het waren immers Goudse vrijkorporisten die de aanhouding van prinses Wilhelmina bij de Goejanvervellesluis in De Vlist verrichtten, wat de aanleiding was tot de Pruisische interventie en de orangistische contra-revolutie.

Noten:

1. A.H. Huussen stelt in een roemartikel terecht dat de oogst van het herdenkingsjaar 1987 in kwantitatieve zin vooral van lokale en regionale bodem kwam. Hij toont aan dat de bloei van de regionale geschiedschrijving gepaard gaat met een minitieuze reconstructie van de plaatselijke ontwikkelingen. Deze geschiedschrijving van lokale frustraties, persoonlijke ambities, interlocale issues differentieert en compliceert vaak een versimpeld beeld van de patriottentijd. A.H. Huussen, *De Nederlandse revolutie, BMGN*, jrg. 104 (1989) nr. 4, 684-690. Voor Gouda noem ik hier de (doctoraal)scripties van: R.A.M. ter Bogt, *De Oranjesociëteit in Gouda: een onderzoek naar haar houding tijdens de contra-revolutie van 1787*, Gouda 1982, W.A. Knoops, *De patriottische sociëteit in Gouda 1783-1787. Een maatschappelijke en politieke plaatsbepaling*, Leiden 1983, T. Oussoren, *Hoezee vivat Oranje boven, de patriotten na de Donder; het wel en wee van de Goudse "Oprechte Vaderlandsche Sociëteit 1787-1795"*, Utrecht 1986.
2. M.A.C.M. van Hattum, *De patriotten te Gouda*, Purmerend 1934.
3. P.D. Muylwijk, *Een paar belangrijke eeuwen in Gouda's historia*, Gouda 1948.
4. C. Huisman, *Nederland Israël*, Dordrecht 1983.
5. Dit artikel verschijnt eerder in een iets andere vorm, in: *De Schatkamer - Regionaal Historisch Tijdschrift*, jrg. 1, nr. 3 (1987) en is een bewerking van een doctoraalscriptie: A.A. v.d. Sehans, *De kerk op de wip. De positie van de gereformeerde en patriotsgezinde predikanten in Gouda tijdens en na de politieke ontwikkelingen van 1787 en 1795*, Bodegraven, z.j. (1986). Alle verwijzingen naar ongepubliceerde bronnen zijn in dit artikel achterwege gelaten.
6. A.w., 131.
7. J.A. Smit, *Leerreden over Maleachi 2:10*, Gouda 1787.
8. J. Smit, *Een regentendagboek uit de achttiende eeuw, Oudheidkundige kring "Die Goude"*, bijdr. 10 1957, 850.
9. id., 852.
10. id., 866.
11. J.C. van der Does, *Een recalitrante predikant tijdens de Franse overheersing*. Ds. J.W. Bussingh *Gouda 1761-1828*, in *Historia* 41 dl.7, 57-64.
12. Zie voor de geschriften van ds. Bussingh de literatuurlijst in *De kerk op de wip* (noot 5).
13. *Ned. Jaarboek*, deel 30, 3896.
14. J.W. Bussingh, *Brief van J.W. Bussingh aan zijn zwager prof. J.H. van der Palm*, 7.
15. J.W. Bussingh, *Aanhangsel tot mijnne memorie of tegenbericht*, Rotterdam z.j.
16. J.W. Bussingh, *Brief*, 4-5.
17. *Berigt betrekkelijk eene Memorie van den predikant J.W. Bussingh*, door P.T. Couperus, J.A. Smit en J. de Visser.
18. P.D. Muylwijk, *Honderd jaren van Gouda's Gereformeerde Kerk na haar herleving in 1849*, 6.
19. W. Voerman, 'De ontwikkeling van het kerkelijk leven in Gouda vanaf de hervorming', in: *Gouda 1272-1972, Bijdragen van "Die Goude"*, 15, 1972.
20. Een exemplaar hiervan is te vinden in het Goudse Gemeentearchief.
21. J.W. Bussingh, *Memorie van den predikant J.W. Bussingh over zijne remotie en die van, nu wijlen zijnen ambtgenoot D.J. Metske, als predikanten van Gouda met bijlagen*.
22. D. Schalk, *De afscheiding in Gouda*, MO-scriptie, 14-15.
23. id., 12.

Patriotten en Prinsgezinden in Goes^{*)}

Leo Niewenhuijse

'Wie Oranje niet wil minnen, steek ik zoo den oven binnen.'
De bakker in Goes die dit opschrift op zijn winkeldeur had aangebracht, was niet de enige aanhanger van stadhouder Willem V in de stad. Integendeel, Goes was in de jaren 1780-1795 sterk oranjegezind. Toch beïnvloedde het patriotten-klimaat in de Republiek ook het weer in Goes. De spreuk van de bakker doet al vermoeden dat de spanningen tussen prinsgezinden en patriotten in Goes net als elders in het land bij tijden hoog opliepen. In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre de politieke situatie in Goes in de periode 1780-1813 een afspiegeling is van de landelijke ontwikkelingen.

Opkomst van de patriotten in Goes, 1780-1787

Tijdens de ongunstig verlopen Vierde Engelse oorlog (1780-84) rommelde het ook aan de zuidgrens van de Republiek. De zuidelijke Nederlanden behoorden sinds 1713 bij Oostenrijk. Toen ons land met Engeland in oorlog was, voerde ook de Oostenrijkse keizer Jozef II de druk op de Republiek op. Hij eiste de ontruiming van de zogenaamde barrièresteden, een rij vestingen in de Oostenrijkse Nederlanden door de Republiek bemand om een eventuele Franse inval op te vangen. Jozef II wilde ook af van de belemmeringen van de vrije doorvaart door de Schelde. Om deze eis kracht bij te zetten, begon hij een zenuwenoorlog met grensincidenten. Hij liet bijvoorbeeld telkens vanuit Antwerpen schepen de Schelde opvaren om de paraatheid

van de Nederlandse vloot te testen. Stel je voor dat de keizer deze prikacties zou omzetten in een echte oorlog? Dan was Zeeland in gevaar.

In pamfletten en vlugschriften bekritiseerden de patriotten de geringe militaire kracht van ons land en wezen ze stadhouder Willem V als hoofdschuldige aan. In Zeeland werd dat toegespitst op de dreiging vanuit het zuiden. Ook in Goes kwam de patriottenbeweging op. De belangrijkste leiders waren Pieter Ossewaarde, lid van het stadsbestuur, Ds. Abraham Staal, voorganger van de doopsgezinden in de stad en medewerker aan het patriotse blad 'De Politieke Kruyer', en Mr. Jan de Windt, advocaat en officier van de schutterij.

Om zich te kunnen verweren tegen een inval vanuit de Oostenrijkse Nederlanden, had het Goese stadsbestuur in 1784 de paraatheid van de schutterij opgevoerd. Deze maatregel ging een groepje patriotten niet ver genoeg. Een commissie van 20 waakzame en bezorgde patriotten onder leiding van Ds. Staal wees het stadsbestuur erop dat de keizer via 'verdrongen land' in 'één uur tijds, meer dan 3.000 mannen, droogvoets, zonder slag of stoot, in dit ons gewichtig Eiland' zou kunnen overbrengen. De 'Vaderlandslievende' Heer J. Spyker uit Nisse en de Heer Jacobus Dominicus, bierbrouwer in Goes hadden 'ter volkoomen overtuiging de cordaatheid gehad de proef te nemen.' Op Zuid-Beveland bevond zich echter niet meer dan 150 man infanterie, de burgers en de landlieden waren ongewapend en het geschut bestond slechts uit zes vierponders. Daarom was het wenselijk dat meer mensen zouden deelnemen aan het exercitiegenootschap van 50 à 60 'wel denkende Vaderlandsche Burgers'.

De oprichtingsdatum van het patriotse genootschap 'De Vrijheid' is niet exact bekend. In 1784 had ze in elk geval het recht gekregen om te oefenen in het Koor van de Grote Kerk (!). De 'Doelen' waren namelijk voorbehouden aan de gewone schutterij. Net zoals elders beoefende het vrijcorps niet alleen de schietkunst. Er werd op de bijeenkomsten ook

druk politiek bedreven. In augustus 1785 greep het in meerderheid prinsgezinde stadsbestuur in: het genootschap moest haar 'manoeuvres' staken. De heren Ossewaarde en De Crane protesteerden in de raad en liepen bij aanvaarding van het besluit demonstratief de raadzaal uit.

Intussen hadden de patriotten in Goes ook een leesgezelschap opgericht. Het kreeg de naam 'Tot Nut en Vermaak'. Het leesgezelschap was niet zozeer een cultureel genootschap, maar het behoorde tot de groep van de zogenaamde burgersociëteiten. Dat waren veeleer politieke organisaties, die in de jaren tachtig in heel de Republiek als paddestoelen uit de grond schoten. In een verzoek aan het stadsbestuur lichtte de secretaris, Ds. Staal, het doel van de vereniging toe: 'Rustverstorende, overheidshonende, Gods naam onteerende gezegdes zullen in dezen burgerkring volstrektelijk niet worden gedoogd, maar openhartige gesprekken over den toestand van ons dierbaar Vaderland, nae aanleiding der Nieuwspapieren en Vaderlandsche geschriften zullen op decante wijze vrijelijk gevoerd mogen worden; de meer kundige burger zal zijn min geoefenden medeburger opleiden tot – en voorlichten in – alle zaken nodig ter algemeene volksbeschaving en ter bevordering van burgerlijke kundigheden, waartoe dit gezelschap alleen is ingericht.' Het gezelschap vergaderde in de herberg van Jan Adam Weinrich op de Grote Kade. Leden van de sociëteit dienden regelmatig verzoekschriften bij het stadsbestuur in. Dat was een middel om hun ideeën bekend te maken. Het was namelijk in Goes de gewoonte dat de burgemeester ingediende verzoekschriften op de trappen van het stadhuis voorlas.

In maart 1786 dreigde de zaak uit de hand te lopen, toen leden van het gezelschap wat te diep in het glaasje hadden gekeken en uit volle borst lofliederen gingen zingen op de successen die de patriotten in Utrecht hadden geboekt. Woedende prinsgezinden liepen voor de herberg te hoop om de patriotten een lesje te leren. Het kwam nog net niet tot vechtpartijen. Wel werden enkele dagen

*Verwerkingsopdrachten bij dit artikel staan in de *Transparant-onderwijskatern* nr. 5 op blz. 16 en 17.

AFBEELDING, van het GRUWZAAM OPROER, aangericht door de PRINSGEZINDEN te GOES, op den 30 Januarij, 1787.

later twee patriotten in elkaar geslagen toen ze midden in de nacht van een feest naar huis gingen. Tijdens zijn rondreis door de hem welgezinde gewesten bezocht Willem V in juli 1786 ook de stad Goos. Uit de hartelijke ontvangst en de toejuichingen bleek de aanhankelijkheid van de Goese burgers aan de stadhouder. Fanatieke prinsgezinden demonstreerden voor huizen van patriotten met leuzen als 'Oranje boven, patriotten onder!'. Er waren scheldpartijen over en weer en twee patriotten die zich met een zwarte cocarde op straat waagden, werden gemolesteerd. Beklag bij de burgemeester zou niet helpen, 'vermits hy in een tyd als deze geen regt zoude krygen', merkte een van de vrienden van de slachtoffers op. De 75-jarige Jan Cuduy draaide zelfs de cel in, nadat hij zich in het openbaar negatief over de prins had uitgesproken.

Zo stapelde de munitie voor een conflict tussen prinsgezinden en patriotten in Goos zich op. Wel maande de patriotse leider Pieter Ossewaarde zijn aanhangers tot voorzichtigheid, aangezien 'de meeste Ingezeetenen anders over de publyke zaaken dagten'. Het jaar daarop kwam het tot een uitbarsting.

'Oranjerellen' in 1787

Het jaar 1787 was overal in de Republiek een jaar van grote politieke onrust. Op veel plaatsen kwam het tot botsingen tussen patriotten en prinsgezinden. In verschillende steden in Utrecht, Holland en Overijssel kwamen patriotten aan de macht. Het leek dat er een eind zou komen aan het bewind van de prins, maar door het militair ingrijpen van de koning van Pruisen, Willems zwager, bleef het stadhouderschap bestaan en kwam er een einde aan de patriotse besturen.

Reeds tijdens de jaarwisseling 1786-87 zaten aanhangers van de prins en de patriotten in Goos elkaar in de haren. Van beide zijden waren er provocaties. Patriotten staken op oudejaarsdag demonstratief de vrijheidsvlag uit. Oranjegezinden namen dat niet en haalden de vlaggen naar beneden. De volgende dag drong het 'Oranjevolk' de herberg binnen waar op dat moment het patriotse leesgezelschap bijeen was. Er vielen rake klappen en de prinsgezinden werden van de trap gegooid. Het stadsbestuur slaagde erin met strenge maatregelen de orde te herstellen. De rust keerde terug toen de predikanten de daarop volgende

zondag op verzoek van de Goese raad de mensen met de meeste ernst vermaanden om vreedzaam en broederlijk naast elkander te leven.

Op zondag 28 januari raakten de gemoederen opnieuw verhit. Er cirkelde een hardnekkig gerucht dat iemand in het diepst geheim de 'patriottische Eed' in Goos had binnengesmokkeld. In deze eed zouden alle democraten moeten zweren 'het geslacht van den prins te zullen uitroeien, den Protestantschen en Roomschen godsdienst te vernietigen en alle regenten die niet mede wilden werken, met vrouw en kinderen van den aardbodem te verdelgen.' Deze eed zou zich in het huis van de patriottenleider Ds. Staal bevinden. De maandag daarop kwamen exemplaren van de 'Hollandsche Historische Courant' in omloop, waarin op zeer partijdige wijze de rellen rond de jaarwisseling in Goos werden beschreven. Vooral het slappe optreden van burgemeester Van Dorth tegen het 'Oranje canailje' moest het ontgelden. De toezetting van het artikel had op de prinsgezinden de uitwerking als een rode lap op een stier. Dinsdag de 30e ging het mis. Het was marktdag, zodat er ook veel - prinsgezinde - plattelandsbevolking

in de stad was. Een ruzie tussen twee personen op de botermarkt liep uit de hand toen zilversmid Adriaan van den Thoon tussen beide wilde komen. Onmiddellijk heette het dat de patriot Van den Thoon een Oranjeklant had aangevallen. Allerlei mensen gingen er zich mee bemoeien; even later vlogen de ponden boter door de lucht, het overal rondlopende pluimvee zocht wanhopig een uitweg. Burgemeester Van Dorth en de baljuw slaagden er niet in de menigte te kalmeren. Het bleef de hele dag onrustig.

Vanaf zes uur 's avonds, toen het snel donker werd, trok een door raddraaiers opgezweept menigte door de stad en begon ramen in te slaan van huizen van patriotten. Niet lang daarna drongen de mensen ook naar binnen en werden de patriottenhuizen geplunderd. Ds. Staal kon slechts zijn leven redden door naar de zolder te vluchten. Pieter Ossewaarde moest op verzoek van de baljuw – die daarmee plundering dacht te voorkomen – al het geld afstaan dat bestemd was voor patriotse doeleinden. Tussen de papieren in het huis van Ds. Staal 'ontdekte' een plunderaar de 'patriottische Eed'! Toen was het hek van de dam. Met 'onbeschryfelyke woede' ging de menigte de gehele nacht te keer: 58 huizen werden geschonden en bewoners mishandeld en geslagen. Pas tegen de ochtend keerde de rust weer.

Terwijl elders in het land de invloed van de patriotten toenam, maakte de 'Oranjefurie' duidelijk dat de patriotten in Goes op korte termijn weinig van hun ideeën zouden kunnen realiseren. Zelfs een verzoek om de aanstokers van de plundering te straffen, legde het stadsbestuur naast zich neer om nieuwe onrust te voorkomen. Verschillende patriotten, waaronder Ds. Staal, vertrokken uit eigener beweging uit de stad. Jan de Windt, de leider van het vrijcorps, werd in juli door het stadsbestuur uit Goes verbannen. De vier patriotsgezinde raadsleden kwamen er beter vanaf: zij moesten plechtig trouw beloven aan het stadhouderlijk bewind. Het jaar daarop werden Pieter Ossewaarde en De Crane alsnog door de prins afgezet.

*Ik verklaare bene Oranjerelcke
afkeer te hebben van het Stad,
"houderfchap. Federatifme. de Auld,
"traaete on de Regeeringfloopheid, ik
beloef dat ik in alle die benoemingen
die ik heiden zal doen niemandf
"men zal, die ik in waanheid geloude
den Aankangel van het Stadhouderf
"lijken gefaanterf beftuur of van
"handen van Afttoeraten. De
"geeringfloopheid te Zyn
dit verklaare ik op myn Buis
"geftouwe.*

Eed van afkeer die de kiesmannen in 1795 moesten afleggen.

De 'Oranjerellen' in Goes waren in zekere zin uniek. Elders waren het vaak de patriotten die de macht grepen en volgde er een orangistische reactie nadat de stadhouder soldaten had gestuurd. In Goes reageerden de prinsgezinden meteen agressief op de geringste provocaties van de patriotten, waardoor die in Goes geen enkele kans kregen. Militaire hulp van de stadhouder was daarbij niet nodig. Het optreden van de prinsgezinden in Goes is enigszins vergelijkbaar met de acties in Rotterdam drie jaar eerder onder leiding van Kaat Mossel. Ook elders in het Oranjegezinde Zeeland kwamen in 1787 prinsgezinden tegen patriotten in het geweer. Dat vond echter pas maanden later plaats, zodat ook het tijdstip van de uitbarsting in Goes uniek was.

De 'fluwelen revolutie' in Goes

In 1789 begon de Franse Revolutie. Begin 1793 verklaarde het nieuwe Frankrijk zijn oude vijanden de oorlog. Revolutionaire legers bezetten in 1794 de Oostenrijkse Nederlanden, Noord-Brabant en Staats-Vlaanderen. Op 21 januari 1795 moest Zeeland capituleren voor de Franse troepen. Als enig gewest slaagde het erin daarbij enkele voorwaarden te bedingen. In het 'Tractaat van Breskens' stonden veelbelovende garanties: geen bezettingstroepen (iedereen was natuurlijk doodsbang voor inlegering), geen assignaten (de zakenlieden vrees-

den invoering van het waardevolle Franse papiergeld), geen verandering in de regering (het oude bewind zou dus gehandhaafd blijven). Deze bepalingen zouden al spoedig waardeloos blijken.

Bijna een maand later (17 februari) deden de Fransen hun intocht in Goes. De Goese patriotten hadden net als elders inmiddels een Comité Revolutionair gevormd. Dat riep op donderdag 19 februari alle burgers (voor zover ze niet hadden deelgenomen aan de plunderingen in 1787!) op naar de Grote Kerk te komen om een nieuwe regering te institueren. Na een 'allessints treffende en op de aart der zaak bijzonder toepasselijke aanspraak' door burger Wilhelmus van der Grijp (één van de plaatselijke predikan-

ten), zette het Comité Revolutionair de eerste stap: een verzoek aan het stadsbestuur om af te treden. Nadat de leden van het stadsbestuur even later hun ontslag hadden genomen, kwam het Comité met een lijst van dertien kandidaten voor een nieuw bestuur. Met het opsteken van handen gingen de aanwezige burgers akkoord, zodat het eerste stadsbestuur 'uit den boesem der burgery' kon worden beëdigd. Het was de triomfdag van Pieter Ossewaarde. Hij werd gekozen tot maire of voorzitter van het stadsbestuur. Hij benoemde meteen zijn twintigjarige zoon Pieter Adriaan tot secretaris van de stad, van justitie, van de weeskamer en van het landrecht. Een aardig baantjespakket, dat meteen laat zien dat vader Pieter nog niet helemaal los was van de door hem zo verfoeide 'familie-regering'. 'Vervolgens is de Vryheidsboom des Saturdags nademiddags, met groote statie en onder veel vreugde betooning, op de Groote Markt, geplant, en die dag met een algemeen Feest der Vryheid besloten'. Daarmee was de 'fluwelen revolutie' in Goes ten einde.

Het nieuwe bewind presenteerde zich met een verzoenende proclamatie aan de Goese bevolking. Er moest immers rekening gehouden worden met een meerderheid van prinsgezinden. Voor alle duidelijkheid werd 'een ieder gewaarschouwd zig stil en bedaard te gedragen, en dat den geen die contrarie van dien

mogt handelen ten strengsten zonder forme van proces zal worden gestraft...'. Het schijnt dat de prinsgezinden zich in de ommekeer geschikt hebben. Er was ook bijna geen mogelijkheid iets te ondernemen in een stad waar 800 à 900 Franssen waren ingekwartierd.

Na enige tijd ontstond er ontevredenheid in het patriotse kamp. Dat was een gevolg van de bestaande ideologische en sociale tegenstellingen binnen het patriotse monsterverbond. Meer democratisch ingestelde patriotten konden zich niet vinden in de samenstelling en werkwijze van de municipaliteit onder leiding van de 'regent nieuwe stijl' Ossewaarde. De toenemende invloed van de 'democraten' blijkt uit het kiesreglement dat de patriotse 'grondvergaderingen' in juni vaststelden. Er kwam stemrecht voor alle mannelijke burgers vanaf 18 jaar die verklaarden te geloven in de *Rechten van den Mensch en Burger*, opnieuw werden plunderaars uit 1787 uitgesloten, evenals huisbedienden, beedelden en militairen die door het vorig bewind gehuurd waren. Stemming zou gebeuren met gesloten, maar ondertekende stembriefjes. De volksvergadering van stemgerechtigden koos 24 kiesmannen; de acht kiesmannen met de meeste stemmen benoemden gezamenlijk de leden van de municipaliteit. De kiesmannen moesten verklaren niemand te zullen benoemen die het 'vernietigd Stadhouderschap of het Aristocratisch Bestuur is toegedaan'. Het was geen democratie in moderne zin, maar toch het begin ervan.

De op 20 juni gekozen stadsraad bestond voor een groot deel uit democratische patriotten. Sociaal gezien betekende dit dat voor het eerst de middengroepen politieke functies gingen bekleden. De stemgerechtigden hadden een Regeringsreglement voor de nieuwe municipaliteit vastgesteld. Eén van de belangrijkste bepalingen was de invoering van een roulerend voorzitterschap, ongetwijfeld om het gelijkheidsideaal handen en voeten te geven. Een andere nieuwigheid was de mogelijkheid dat twee kiesmannen de beraadslagingen van de municipaliteit bijwoonden. Dat was het begin van de

openbaarheid van vergaderingen! De aristocratisch ingestelde Pieter Ossewaarde deed nog steeds mee, maar vanaf augustus komt zijn naam niet meer op de presentielijst van de municipaliteit voor. Hij had het bijltje erbij neergelegd.

Dat gold niet voor Mr. De Witt Hamer, die, als lid van de municipaliteit, in augustus bij de Provisionele Représentanten van Zeeland een bezwaarschrift indiende tegen het kies- en regeringsreglement, zoals dat in Goes 'in de wereld geschopt was'. Een vanuit Middelburg gestuurde arbitrage-commissie slaagde er niet in de patriottische facties in Goes met elkaar te verzoenen. Integendeel, de zaak liep compleet uit de hand toen de commissie de zittende leden van de municipaliteit schorste en een nieuw ad interim stadsbestuur onder voorzitterschap van Pieter Ossewaarde benoemde. De leden van de municipaliteit accepteerden namelijk hun schorsing niet en beriepen zich daarbij op hun wettige verkiezing, op de volkswil en op de rechten van de mens. Gedurende enige weken had Goes zodoende twee besturen, die beiden in het stadhuis vergaderden. Toen onderhandelingen op niets uitliepen, liet de commissie ten einde raad soldaten van het Franse garnizoen de

geschorste leden van de municipaliteit met geweld uit het stadhuis halen. De door de commissie gearrangeerde verkiezingen voor een nieuwe municipaliteit liepen op een teleurstelling uit. Het nieuw gekozen stadsbestuur bestond weer in meerderheid uit democratische patriotten. De commissie vertrok met de staart tussen de benen naar Middelburg om daar het finale échec te melden. Aanvankelijk boterde het ook niet binnen de nieuwe municipaliteit. Tot in februari 1796 spreken de notulen over tegenstellingen tussen de patriotten onderling. Pas toen de meest radicale patriotten zich uit het stadsbestuur terugtrokken, kwam de municipaliteit in rustiger vaarwater terecht.

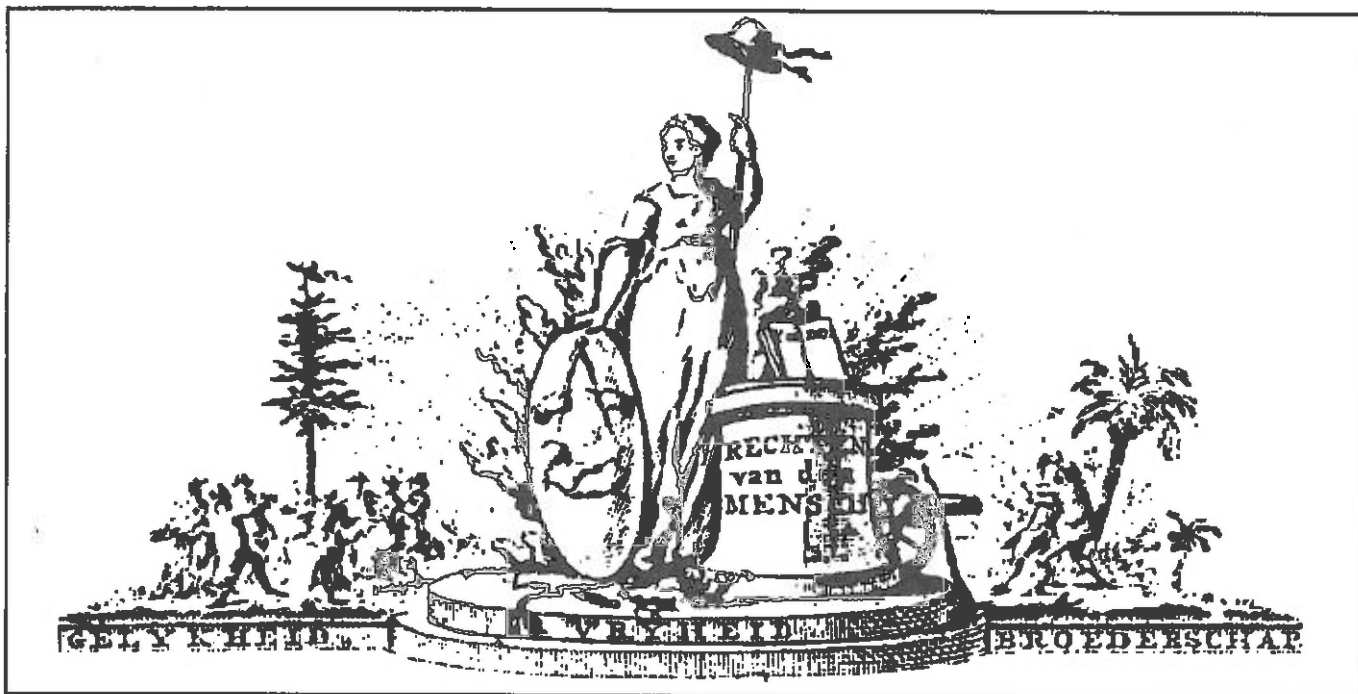
Na 1800 nam de invloed van de burgers op het stadsbestuur geleidelijk af en kreeg het departementaal bestuur bij de samenstelling van de raad een belangrijke vinger in de pap. Ook verdween de polarisatie tussen de patriotten in Goes. Radicale en gematigde patriotten zaten in het stadsbestuur weer vreedzaam bij elkaar. Pieter Ossewaarde was van 1803-1808 opnieuw burgemeester. Zelfs enkele bestuurders die de stadhouder nog van harte hadden gediend, kregen weer politieke functies. Twee van hen, Martinus Slabber (1808-1810) en Laurens Jan van de Spiegel (1811-1815), bekleedden in de Franse Tijd zelfs de burgemeesterspost. De voormalige stadhouder Willem V had in 1801 zijn aanhangers toestemming gegeven weer deel te nemen aan het openbaar bestuur. Het is niet duidelijk of de deelname van Oranjegezinden in de Goese stadsraad een gevolg van deze toestemming was. In 1795 hadden enkele gekozen bestuurders wel in dubio gestaan, omdat ze reeds eerder een eed van trouw aan de stadhouder hadden afgelegd. De Staten van Zeeland hadden reeds op 23 februari van dat jaar de 'Eed op de Constitutie en Regeringsform' nietig verklaard.

De restauratie in 1813

Door de economische neergang, het toenemend verlies van de politieke zelfstandigheid en de andere ellende die de Franse overheersing met zich mee-

Zoekplaatje uit 1795. In de bladeren is het profiel van stadhouder Willem V herkenbaar.

Briefhoofd van schrijfpapier dat Franse officieren in Zeeland gebruikten. Er zijn allerlei patriottische symbolen te herkennen.

bracht, verlangden ook de burgers in Goes in toenemende mate naar een nieuwe onafhankelijkheid. In december 1813 kwam er vrijwel probleemloos een einde aan de Franse Tijd. Maandag 13 december was er even het gevaar voor een bloedbad, toen Franse soldaten begonnen te schieten op dienstplichtige Zeeuwse kanonniërs die weigerden met het Franse leger de stad te verlaten. De militaire commandant slaagde erin de orde te herstellen en de soldaten trokken zich verder zonder incidenten uit de stad terug. De volgende dag werden drie op de Oosterschelde verdwaalde Engelse zeeleden als bevrijders de stad binnengehaald en door de burgemeester en vroedschap ontvangen. Toen er de vrijdag daarop voldoende Engelse soldaten waren gearriveerd om de stad te kunnen verdedigen, verklaarde de burgemeester vanaf het bordes van het stadhuis aan een samengestroomde menigte dat de stad weer in bezit was van Willem van Oranje. Zondag 19 december zaten de kerken voller dan ooit om God voor de bevrijding van de Fransen te loven en te danken.

De bestuurders bleven op hun post, alleen de oude titels (burgemeester en raden) keerden weer terug. Van 'zuiveringen' was geen sprake. Pieter Ossewaarde diende de stad nog negen jaar als vrede-rechter. Zijn zoon Pieter Adriaan, vanaf 1795 jarenlang secretaris en raadslid, maakte na 1815 carrière op het Ministe-

rie van Financiën en kreeg in 1824 de functie van secretaris-generaal. Uit het door Willem I in 1815 vastgestelde reglement voor het stadsbestuur blijkt dat de functies van burgemeesters en raden slechts openstonden voor de 'vroedste en gegoedste ingezetenen'. Dat betekende dus terug-naar-af. Toch waren de tijden wel iets veranderd: familie-regering en coöptatie behoorden voorgoed tot het verleden.

Conclusie

Net als elders in de Republiek kwam in Goes het patriottisme op tijdens de Vierde Engelse Oorlog. De groei van de patriottenbeweging in Zeeland was mede het gevolg een gevreesde inval vanuit de Oostenrijkse Nederlanden. De patriotten in Goes hanteerden de gebruikelijke middelen om hun ideeën te verspreiden en de burgers politiek bewust te maken: het oprichten van een vrijcorps en een burgersociëteit, het verspreiden van pamfletten en het indienen van verzoekschriften. Het in meerderheid prinsgezinde stadsbestuur gaf de patriotten weinig ruimte. Tijdens de unieke 'Oranjereellen' in 1787 schakelde de prinsgezinde stadsbevolking de patriotten voorlopig als machtsfactor uit.

De patriotten kregen een nieuwe kans in 1795. De 'fluwelen revolutie' in Goes verliep volgens het standaardschema: een Revolutionair Comité, dat voortkwam uit het patriottische leesgezel-

schap, zette het oude stadsbestuur af en benoemde een nieuwe voorlopige municipaliteit. De prinsgezinden schikten zich in hun lot en ondernamen geen pogingen de revolutie terug te draaien. De weg naar nieuwe staatsinstellingen was niet gemakkelijk. De tegenstelling tussen 'aristocratische' en 'democratische' patriotten leidde ook in Goes tot de nodige problemen en politieke experimenten. Het kiesrecht bleef beperkt en er waren getrapte verkiezingen uit vrees voor te grote volksinvloed. De omwenteling gaf vooral de middengroepen politieke zeggenschap. Na 1800 nam de politieke vernieuwingsdrift af. Dat verminderde de polarisatie tussen de patriotten onderling en zelfs bestuurders die onder het oude regime van harte de stadhouder gediend hadden, konden weer politieke functies bekleeden. Ook dat strookt met de landelijke ontwikkelingen. De restauratie van 1813 leidde niet tot grootscheepse zuiveringen. De aristocratische bestuursvorm van voor 1795 kwam weer terug, maar familie-regering en coöptatie waren voorgoed verleden tijd.

Literatuur

- F. van Dijk, *Goes in de Patriottentijd* (z.p. z.j.).
- F. van Dijk, *De revolutie van 1795 in Zeeland en de moeilijke geboorte van ons eerste parlement* (Goes 1974).
- A.M. Wessels, *Goes in de Patriottentijd. Het oproer van 1787. Bewerkt naar officiële bescheiden uit het stedelijk archief* (Goes 1929).
- A.M. Wessels, *Goes en Zuid-Beveland in den Franschen Tijd* (Goes 1932).

Prinsgezind en Patriot in Veenendaal

Roelof Bisschop

In 1949 vierde Veenendaal op grootse wijze haar 400-jarig bestaan; in 1995 herdacht men op betrekkelijk bescheiden manier dat de gemeente 200 jaar bestond. Was in 1949 een historische blunder van formaat begaan? Of wilde men in 1995 gewoon een feestje? Het één noch het ander.

Veenendaal als *gemeenschap* bestaat inderdaad vanaf ca. 1549 (beter: 1546), maar Veenendaal als zelfstandige *gemeente* ontstond in 1795, uit de collaboratie van Veense Patriotten onder de bezielende leiding van de plaatselijke, Gereformeerde schoolmeester Wulphert van Ginkel met de zetbazen van de Fransen in Utrecht, de (Provisionele) Representanten 's Lands van Utrecht. Deze formulering zou zo uit de ganzeveer van een 18e-eeuwse Rhenenaar gevloeid kunnen zijn, want het was de stad Rhenen waarvan Veenendaal zich los maakte. Willen we de vrijheidslievende Veense Patriotten geloven, dan is het vooral aan de Rhenense onderdrukkers zelf te wijten dat Veenendaal zich van het Rhenense juk bevrijdde.

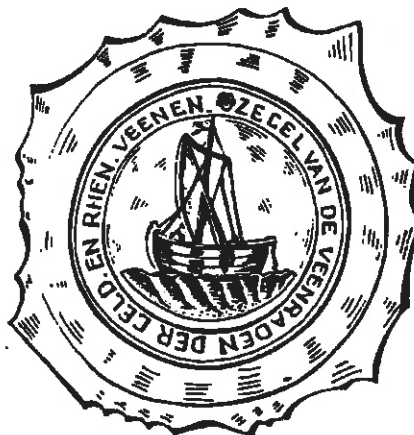
Bestuurlijke situatie van Veenendaal vóór 1795

Veenendaal is ontstaan als een veenkolonie. Het gebied waar later het dorp ontstond, werd aangeduid als de *Rhe-*

nense (Stichtse) en Gelderse Venen. De belangrijkste toegangsroute was de Grift, die vanaf de Rijn bij Rhenen om de Grebbeberg heen stroomde en het veengebied ontsloot. Deze Grift vormde tevens de grens tussen het Sticht en Gelre.

Toen in 1543 Gelre, als laatste gewest, door Karel V was onderworpen, werd het mogelijk het veenpakket te gaan exploiteren. Het eerste octrooi daarvoor werd in 1546 verleend aan een aantal Utrechtse ondernemers. Spoedig volgden er anderen, waaronder de Antwerpse groot-industrieel Gilbert van Schoonbeke.

Economisch gezien vormden de Rhenense en Gelderse venen één geheel. Het plaatselijke *College van Veenraden* zorgde voor alles wat met de waterhuishou-

Zegel van het College van Veenraden.

ding in dit gebied te maken had, was verantwoordelijk voor het beheer van de Grift, de Markt en de kerk en regelde de afvoer van de turf. Sinds 1566 was er voor dit gebied ook één kerkgebouw aanwezig, gebouwd op een zandheuveld (de huidige Oude kerk op de Markt). Deze was eigendom van de veenraden.

Bestuurlijk waren er echter twee Veenendalen: Stichts Veenendaal en Gelders Veenendaal. Het eerste viel onder de jurisdictie van Rhenen, het tweede onder Ede. Voor de handhaving van de openbare orde gaf dat nogal eens problemen, want raddraaiers uit Stichts Veenendaal waren vijf meter verder, in Gelders Veenendaal, (voorlopig) weer veilig.

In 1795 telde Stichts Veenendaal zo'n kleine 2000 zielen en Gelders Veenendaal ca. 1000. Daarvan behoorde ruim 90% tot de Gereformeerden; Rooms-katholieken en Joden vormden elk ca. 3% van de bevolking, terwijl 1 à 2 gezinnen tot de Mennonieten behoorde.

Veense patriotten vóór 1795

Omdat het archief van de gemeente Veenendaal pas begint in 1795, als Stichts Veenendaal zelfstandig geworden is, zijn er weinig gegevens over acties van Veense Patriotten vóór dat jaar. In latere stukken wordt daar incidenteel wel iets over meegedeeld, maar het blijft bij fragmenten. Zo blijkt dat tenminste één Veenendaler, Hendrik van Ravenswaaij, dienst gedaan heeft in het Patriottenlegertje *de Geldersche Brigade*. Na de nederlaag van de Patriotten in 1787 vluchtte hij met vele anderen naar Frankrijk. In 1796 keerde hij met vrouw en vier kinderen terug naar Veenendaal, waar hij door het toenmalig Patriotse bewind als een held werd begroet. Een andere mededeling heeft betrekking op de mennonitische chirurgijn van Veenendaal, Jacobus Anbeek. Zijn gezin en woning moesten het in 1787 ontgelden van het Oranjegezinde volk, zodat hij tijdelijk een goed heenkomen zocht in Haarlem.

De overgrote meerderheid van de Veenendalers behoorde tot de Prinsgezinden. Overigens lijken de tegenstellingen tussen de beide partijen niet erg fel geweest te zijn. Hoewel bijvoorbeeld schoolmeester Wulphert van Ginkel een uitgesproken Patriot was, stuurden de Veenendalers toch hun kinderen gewoon bij hem naar school. Weliswaar hadden ze geen andere keus, maar men waardeerde ook zijn onderwijskundige bekwaamheden.

De rol van de Veense Patriotten in 1795

Vóórdat in 1795 de nieuwe revolutionaire besturen goed en wel geïnstalleerd waren, nam een aantal Veense Patriotten het initiatief tot een actie die moest leiden tot de instelling van een zelfstandig Stichts Veenendaal. Men wenste niet

De Oude Kerk te Veenendaal, circa 1750 (Atlas van Munniks van Cleef).

langer onder het gezag van Rhenen te staan. Op 26 juni van dat jaar besliste het nieuwe provinciale bestuur positief op hun verzoek en op 30 juni kreeg Stichts Veenendaal haar eerste eigen bestuur. Eén van de drijvende krachten achter dit streven naar zelfstandigheid was Wulphert van Ginkel.

Op initiatief van ingekwartierde Franse officieren richtten de Veense Patriotten op 10 februari 1795 op de Markt een vrijheidsboom op. Deze daad van 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' werd opgeluisterd met "een keurig Musica" en met het nuttigen van 18 flessen wijn à 7 stuivers per stuk. Bij hun streven naar zelfstandigheid – waar Rhenen zich uiteraard fel tegen verzette – wisten de Veense Patriotten goed gebruik te maken van propaganda.

In één van de stukken die zij richtten aan de Representanten 's Lands van Utrecht vertellen zij iets over de ondragelijke onderdrukking door Rhenen; daarmee geven ze een fraai voorbeeld van verfoeilijke herendienst. Zij vermelden dat gedurende de afgelopen winter dagelijks zo'n 50 à 60 mannen uit Veenendaal door het stadsbestuur van Rhenen geprest werden dwangarbeid te verrichten. Zij moesten ten dienste van de stad Rhenen hout hakken en kloven, zonder daarvoor vergoeding te ontvangen, hoewel velen van hen in grote armoede leefden. In de felle kou moesten zij, "onder bespottung van de Rheense burgers", hun werk doen. Sommigen hebben er bevroren ledematen aan overgehouden.

Het resultaat van de Patriotse inspanningen was dat op 30 juni 1795 Stichts Veenendaal haar eigen municipaliteit kreeg. Gelders Veenendaal hield zich afzijdig van de actie van de Stichtse Patriotten en bleef nog jarenlang bestuurlijk tot Ede behoren. Een aardig detail is het eerste officiële besluit dat de municipaliteit van Stichts Veenendaal moest nemen. Dat had ten doel de vrijheidsboom, die zich toen nog steeds op de Markt bevond, te beschermen:

De municipaliteit van Stichts Veenendaal, met leedweezen vernomen hebbende, dat zommige kwaadwilligen zich niet hebben ontzien om de vrijheidsboom alhier te schenden, en zig aan oproerige gesprekken en andere ongeregelheden schuldig te maaken, hebben dus tot maintineering van de rust, ordre, politie, en justitie noodig geoordeeld om alle inwooners van deeze plaats op het ernstigste te vermaanen om zig stil en rustig te gedraagen;

waarschouwen derhalven een iegelijk met deezen zig niet schuldig te maaken aan het schenden van de vrijheidsboom, molestearing van perzoonen, huizen of goederen, of oproerige gesprekken te houden, die aanloopen tegen onze vastgestelde constitutie.

Zullende de overtreeders van deezen onzen wil en goede intentie naar bevind van zaaken volgens de wetten en placqaaten van deeze provincie worden gestraft.

Aldus gedaan in onze municipaliteitsvergadering den 2 julij 1795, het eerste jaar der Bataafsche vrijheid.

Dat de Veense Oranjeklanten zich niet zomaar de mond lieten snoeren, zien we ook aan de oranje-versieringen aan hun huizen, die ze regelmatig weer wat bijwerkten. Uiteraard werd ook dat verboden. En toen Tobias Barendse, horlogemaker te Ede, op 4 september 1799 's nachts rond 12 uur een aantal winkels in Stichts Veenendaal bezocht om oranjelinten te kopen, "zeggende dat de Erfprins [= de latere koning Willem I] met een leger te Westervoort zig bevond en zelfs Arnhem binnengerukt en het land over was", ontstond er grote onrust. Het volk, toch al in spanning vanwege de landing van Engelse troepen in Noord-Holland enige tijd daarvoor, ging de straat op, zong Oranje-liedjes, bedreigde Patriotten en gooide zelfs ergens de ruiten in. Natuurlijk moest Tobias Barendse gearresteerd worden, maar die bevond zich inmiddels al in Gelders Veenendaal.

De stukken maken duidelijk dat de oude bestuurlijke lichamen als de veenraden, de kerkeraad en de diaconie (al was de oude predikant van Veenendaal, Dirk van Leeuwen, Patriotsgezind) feitelijk het gezag van de nieuwe, Patriotsgezinde, Stichtse municipaliteit niet accepteerden, tenzij ze er door hogerhand toe gedwongen werden. Waar mogelijk werd de municipaliteit genegeerd. Maar ja, een jaarlijks terugkerende *Publicatie* van de municipaliteit, betreffende de regeling van de "exter- en kraaijenestenschouw" werkte natuurlijk ook niet mee aan de vergroting van het prestige. Zeker niet als het toezicht op het onderhoud van het waterwegenstelsel – de levensader van Veenendaal – gewoon bij de veenraden blijft berusten. Controle of de ekster- en kraaijenesten wel goed zijn vernield, is toch wat minder belangrijk dan de schouw over de transport- en waterlozingskanalen.

Pas na ca. 1801 zijn de scherpe kantjes van de tegenstelling tussen Patriotten en Prinsgezinden eraf. De brieven van de voormalige stadhouder Willem V vanuit Oraniënburg, waarin hij zijn aanhangers toestaat weer openbare ambten te bekleden, zonder dat dit uitgelegd wordt als ontrouw aan hem, hebben blijkbaar hun invloed ook in Veenendaal doen gelden, want ook hier komen personen in het bestuur die indertijd niet de verklaring van trouw aan het Bataafse volk afgelegd hebben, zoals bijvoorbeeld Brand van Eden, de molenaar.

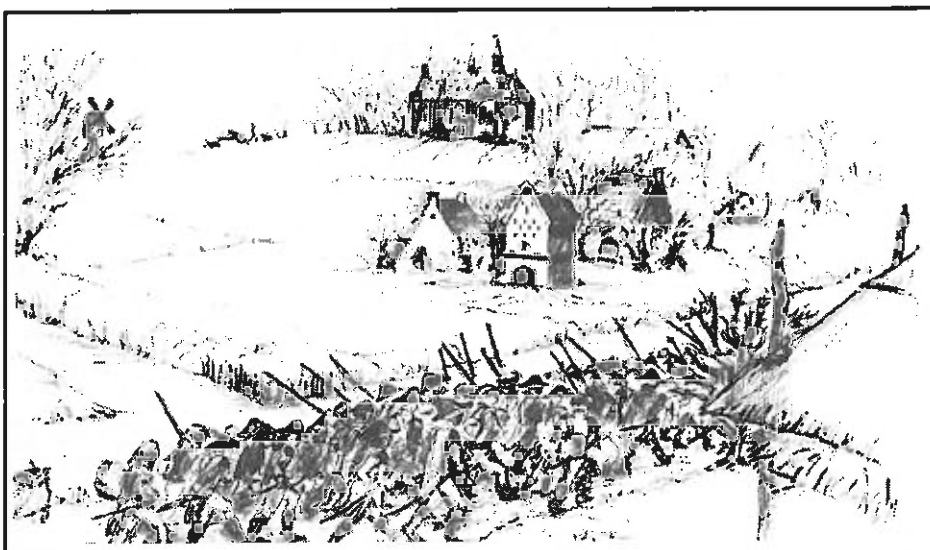
Onder Bataafs en Frans bewind

Het is boeiend om te zien hoe de ontwikkelingen op nationaal en soms zelfs internationaal niveau hun weer- slag vinden in het dorpsleven. Dat dit voor Veenendaal te reconstrue- ren is, hebben we te danken aan de meer genoemde Wulphert van Gin- kel, die in 1795 de eerste (gekozen!) gemeentesecretaris van (Stichts) Veenendaal werd. Door hem is het oudste archief uiterst zorgvuldig be- heerd. Met enig genoegen en met gepaste trots zal hij de groeiende stapel archivalia gekoesterd heb- ben...

De weerslag van de democrati- sche experimenten, die vanaf 1795 op gang kwamen, is voor Veenen- daal aan de hand van notulen en andere stukken betrekkelijk eenvoudig na te gaan. Hetzelfde geldt voor de uit- voering van andere landelijke besluiten en gebeurtenissen, zoals de Engels-Rus- sische inval in Noord-Holland in het najaar van 1799. Als voorbeeld de wijze waarop enkele besluiten betreffende ker- kelijke zaken werden uitgevoerd.

Het gemeentelijke bestuur zorgde voor de controle op de uitvoering van het provinciale besluit van 7 maart 1798 waarin bepaald werd dat de wapenbor- den uit de kerk verwijderd moesten wor- den en dat de 'herenbanken' (in de Veen- se kerk was dat alleen de bank van de veenraden) aan de meest biedende ver- huurd werden.

Toen in datzelfde jaar het landsbe- stuur besloot dat de waarde van kerkge- bouwen en pastorieën geschat moesten worden, ten einde die te kunnen verde- len onder de verschillende kerkgenoot- schappen, ontstond er tussen het gemeentebestuur en de veenraden een knallende ruzie. De veenraden stelden zich – terecht – op het standpunt dat de enige kerk en pastorie in Veenendaal hun eigendom was en dat zij deze zaak zelf wel kon regelen. Het gemeentebe- stuur zag dit natuurlijk als een misken- ning van zijn autoriteit en in een brief van 16 november 1798 beklagde hij zich bij het provinciale bestuur over de verregaande "heerszucht" der veenra- den en over hun optreden "waardoor de wetten bespot en 't gemeentebestuur al- hier de zaken moeilyk gemaakt wor- den". Het provinciebestuur werd ver- zocht de veenraden te dwingen "meer respect en obediëntie aan de orders van

Fransse troepen trekken Veenendaal binnen, 17 januari 1795 (reconstructietekening).

de wetgeevende magten te bewijzen". Op bevel van dit bestuur verstrekten de veenraden toen eindelijk de noodzake- lijke gegevens.

De kerk werd tenslotte toegewezen aan de Gereformeerden, want zij vorm- den het overgrote deel van de bevolking. De schikking bepaalde verder dat ook de leden van de andere kerkgenootschap- pen desgewenst hun overledenen in de kerk of op het bijbehorende kerkhof mochten begraven. De niet-Gereformeer- de Veenendalers kregen zelfs het recht zitplaatsen in de Gereformeerde kerk huren of kopen, mits zij zich zouden houden aan de regels van deze kerk.

Over de wijze waarop de kerkeraad in 1799 het beheer van de kerkelijke bezittingen regelde, ontstond opnieuw een conflict. Het gemeentebestuur was van mening dat dit veel 'democratischer' geregeld had moeten worden, en eiste van de kerkeraad herziening van de toe- gepaste besluitvorming. Die liet echter weten dat dit onmogelijk was, en uitein- delijk bleef de regeling van de kerkeraad in stand.

Het einde van de Franse tijd

Evenals in zovele andere plaatsen in ons land kwam er ook in Veenendaal – Stichts en Gelders Veenendaal waren toen bij één van de bestuurlijke herindelingen tijdelijk tot één gemeente samengevoegd – vrijwel probleemloos een eind aan de Franse overheersing. Eind november 1813, toen de Fransen al terugtrokken en de geallieerde troepen in aantocht wa- ren, leek het nog even spannend te wor- den. De toenmalige maire stelde op 25

november per brief zijn superieur, de sous-perfect van het arrondissement Amersfoort, Snouckaert, van het enige incident in dit verband op de hoogte:

Mijn heer den Onder-Prefect,

Alles is hier rustig en bedaard geweest, tot voor een quartier uurs, wanneer een ingeze- tene uit deze gemeente, uit een der buiten- buurten, met een geladen pistool in het dorp is gekomen en zich van ongeoorloofde uit- drukkingen en bedreigingen heeft bediend. Daarop heeft de wagt zig bij hem vervoegt, en hem vermaand, dog tevergeefs, ten gevol- ge zij hem zijn pistool en mes hebben ontno- men, bij welke gelegenheid hij een wond in zijn hoofd bekomen heeft.

Hij is genaamd Willem Vonk en word bij de burgers in de wagt bij provisie bewaard. Niettemin is men bevreesd dat er soms een aanhanger is. God bewaare ons voor verdere diergelijke omstandigheden.

Weest verzekerd, Mijn heer, dat waarlijk alles gedaan werd wat mogelijk is, doch men is egter bang voor storing, zowel van bin- nen- als buitenlieden.

Buiten dit geval is alles wel.

Vijf dagen later landde de toekomstige koning Willem I bij Scheveningen en op 1 december nam hij het bestuur in handen. De meeste bestuurders bleven hun post bekleden, slechts de titels ver- anderden.

Enige literatuur:

- T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwin- ning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei* (z.p. 1992) [Stichtse Historische Reeks 17].
- R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd, 1795-1813* (Veenendaal 1995).

Bilderdijk en de patriotten

W. van der Zwaag

*Aan zijn eed getrouw te wezen,
God, en Hem-alleen, te vrezen,
Recht en onschuld voor te staan,
Toont een Prinsgezinden aan.
Maar voor dwangzucht slaafsch te bukken,
En de zwakheid te onderdrukken,
Al te vrezen buiten God,
Maakt den nieuwen Patriot.¹⁾*

Deze poëtische ontboezeming van Bilderdijk luidt zonder meer programmatisch. Zij werd uitgesproken tijdens het hoogtepunt van de laat-achttiende-eeuwse burgerstrijd, die onder ons bekend staat als de Patriottenbeweging. Patriotten, dat waren toch die vertegenwoordigers van de ontwikkelde en welgestelde burgerij tijdens de laatste stadhouders, die geen revolutie maar "grondwettig herstel" van de ingeslopen abuizen begeerden? Het ging toch immers om niets meer of minder dan "het herstel en vestiging van den Tempel der edele en aanbiddelyke Vryheid van dit ons allerwaardigste dierbaar Vaderland"?²⁾ Tal van deels anonieme schrijvers van pamfletten, schotschriften, libellen, spectators en couranten scherpten hun pen om "de braave Lands ingezetenen en tot die edele eindens aan te spooren." In dit nationale orkest heeft de Heer van Teisterbant zijn partijtje behoorlijk meegeblazen.

De met dit adellijk predikaat bedoelde dichter-advocaat, de in 1756 te Amsterdam geboren Willem Bilderdijk, zou zich op ondubbelzinnige wijze schrap zetten tegen een ontwikkeling, waarvan hij in toenemende mate de geestelijke achtergronden zou peilen. Het Verlichtingsdenken zocht immers op rationale wijze naar politieke vormgeving en naar bevrijding van bepaalde, als knellend ervaren banden in kerk, staat en maatschappij. Inzonderheid de bevoorrechtiging van de gereformeerde religie werd, evenals de nauwe vereniging tussen kerk en staat, als het voornaamste gebrek van het ancien régime aangewezen. Niet alleen de band met, ook die tussen "Kruis en Kroon" diende te worden ontbonden.

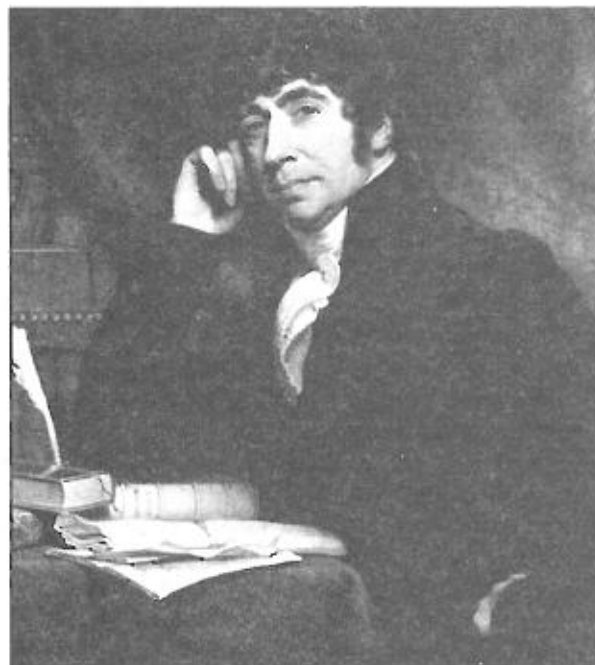
Waarschijnlijk heeft de dissidente dichter de diepere motieven van het aan-

vankelijk deïstisch, naderhand meer atheïstisch revolutionaire streven meer intuïtief dan principieel doorgrond en bestreden. Zijn godsdienstige instelling droeg aanvankelijk sterk het stempel van het toonaangevend moralistisch en verstandelijk Christendom. Zijn sterke vrijheids- en onafhankelijkheidszin en zijn gevoel voor rechtvaardigheid bracht hem aan de zijde van de misdeelden en onderdrukten. Weldra zou hij zelf ook tot die categorie behoren. In hoeverre heeft zijn hierboven geciteerde beginselverklaring aan de praktijk beantwoord? Of was deze slechts dichterlijke grootspraak?

Bilderdijk en de regentenmentaliteit

Willem Bilderdijk was, evenals zijn vader, in politiek opzicht vurig Oranjegezind. Vader Izaak Bilderdijk, in 1745 tot doctor in de medicijnen gepromoveerd, had zich oprecht verheugd in de verheffing van Willem IV. Aan de destijds optredende agitatie, die trouwens meer voortkwam uit de lagere volksklassen, had hij echter niet deelgenomen. In 1748 was immers, korte tijd na de verheffing van de prins, onder de Amsterdamse burgerij een democratisch-gezinde beweging ontstaan, welke naar de plaats van samenkomst in de Stadsdoelen de Doelistenbeweging werd genoemd.

De hierbij betrokken personen, sommigen radicaal democratisch, anderen gematigd Oranjegezind, eisten naast de afschaffing van bepaalde misbruiken, ook meer invloed van de burgerij op de samenstelling van de stadsregering. De Staten van Holland, die een oproer vreesden, hadden hierbij zelfs de stadhouder te hulp geroepen. Aangezien Vader Bilderdijk over een vrijmoedige, om niet te

Willem Bilderdijk
(schilderij van Ch.H. Hodges, Rijksmuseum, Amsterdam).

zeggen kritische geest beschikte, werd hij door tegenstanders, overigens ten onrechte, een "Doelist" of "Achtenveertiger" genoemd.³⁾ Niettemin kon zijn rechtsgevoel niet nalaten het gedrag van de stedelijke regentenregering als "willekeurig en verdrukkend voor de Burgerij" te veroordelen.⁴⁾ Van deze regentenmentaliteit worden door zoon Bilderdijk uit eigen ervaring treffende staaltjes vermeld.

"Onlijdelijk was de hoogmoed, de onkunde, de waanwijsheid, de baldadigheid in personen, die zich zoo vele Vorsten rekenden," zo luidt het, mogelijk met enige overdrijving, in Bilderdijks historische beschrijving.⁵⁾ Welk een hoon werd stadhouder Willem V later niet door hen aangedaan! Om het minste vergriep werd een burger voor de burgemeesters ontboden en op onheuse wijze behandeld, "waarbij het scheldwoord van kerel zeer gemeen was." Toen een Duitse prinses aan burgemeester Trip vroeg of hij een edelman was, antwoordde hij zonder schroom: "Wij Edellieden? Wij zijn de Koningen van het Land!"⁶⁾

Na zijn in korte tijd volbrachte studie in de rechtsgeleerdheid te Leiden, ves-

tigde Willem Bilderdijk zich in 1782 als praktiserend advocaat in Den Haag. Had hij in de academiestad zich reeds dichtertelijke roem verworven, in de Hofstad verkreeg hij een naam als jurist en ten gevolge hiervan een drukkbeclante praktijk. De Haagse periode was tevens een tijd die rijk was aan politieke processen. Ten gevolge van de tegen het einde van de Vierde Engelse Oorlog ontstane partijtschappen kwamen de deels aristocratische, deels democratische patriotten, bezielde door "vernieuwingsdrang", steeds scherper tegenover de stadhoudersgezinden te staan. Het regende schot-schriften en pamfletten, waarin de eigenlijk niet voor zijn taak berekende stadhouder Willem V als een soort Alva of Nero werd afgeschilderd, die er behagen in zou scheppen zijn handen te wassen in burgerbloed.

Het "bolwerk der burgerlijke vrijheid"

De vrijkorpsen en exercitiegenootschappen domineerden op vele plaatsen het straatbeeld. Het gemis aan krachtige leiding bij de prinsgezinden leidde tot kleinzielige plagerijen van de zijde van de bovendrijvende partij in Holland. In 1785 namen de Staten van Holland zelfs het besluit om het dragen van oranje, het roepen van 'Oranje boven!' en het zingen van het Wilhelmus te verbieden. Het zijn besluiten die doen denken aan de decreten van een onderdrukkend regime in oorlogstijd. Politieke clubs en wijkvergaderingen in talrijke steden en dorpen, een oproerige pers met diverse bladen en pamfletten, een para-militaire organisatie in de vorm van vrijkorpsen die tegen de Oranjegezinde schutterijen en dus tegen de prins waren gericht, brachten ons land aan de rand van een burgeroorlog.

Toen de stadhouder, tevens kapitein-generaal en admiraal der Unie, na een incident het bevel over het garnizoen in Den Haag werd ontnomen, vertrok hij met zijn gevolg naar Nijmegen. Dit besluit betekende feitelijk dat de zetel van de Staten-Generaal en die van de Raad van State aan de patriotten werden prijsgegeven. De toenemende vijandige gezindheid van het orangistische Haagse volk leidde weer tot represailles van de zijde van de Staten, zodat uiteindelijk de prins als bevelhebber van de troepen in Holland werd geschorst. Advocaat Bilderdijk bevond zich dus wel in het epi-

centrum van de steeds verder escalerende burgerstrijd.

Partijgangers van de prins kregen het soms hard te verduren. Ook de vrijmoedige Bilderdijk, evenmin als zijn vader geneigd een blad voor de mond te nemen, moest spoedig de spot en de vijandschap van de toonaangevende nieuwlichters ondervinden. Hij rekende het echter tot zijn plicht "het Stadhouderschap, 't welk het bolwerk der Burgerlijke vrijheid tegen de Aristocratie behoort te zijn, op het sterkst aan te kleven."⁷⁾

Krachtens zijn gekrenkte rechtsgevoel trok Bilderdijk zich het lot van de prins en zijn aanhangers bijzonder aan. "Mijn hart breekt over het lot der rampzaligen, die om hunne trouw aan 't Vaderland, aan Oranje en God, tot een slachtoffer van de woedende vervolgzucht worden," verklaarde hij.⁸⁾ Geseling, brandmerking of verbanning werden als straf tegende weerspanningen aangezegd en in sommige gevallen zelfs uitgevoerd. Om tot een bepaalde bekentenis te dwingen werd, en dat in deze verlichte eeuw, het gebruik van de pijnbank zelfs niet geschuwd!

Recht en onschuld voor te staan vormde in het licht van Bilderdijks positiebepaling een tegenstelling (zo luidde ook de titel van zijn poëem) met het slaafse bukken voor dwangzucht en het knevelen van de underdog. Welnu, de steeds van romantische overdrijving betichte dichter – en overdrijven kon hij! – heeft zich in die hectische dagen braaf aan zijn stellingname gehouden. Zonder meer geruchtmakend was het optreden van de Haagse advocaat in de zaak van Katharina Mulder, stadkeurvrouw der mosselen te Rotterdam. Samen met Clasina Verriijn, bijgenaamd de Oranjemeid, werd zij beschuldigd van het begaan van "oproerige en rustverstoorende bedrijven". Welke staatsondermijnende activiteiten hadden beide dames dan op hun kerfstok?

Bilderdijs defensie van Kaat Mossel

Tijdens een uitstapje naar Den Haag hadden beiden zich met oranje getooid en 'Oranje boven!' uitgeroepen. Op diezelfde tijd hadden bij een orangistische volksdemonstratie een aantal vrijkorpisten zich bedreigd gevoeld en op de menigte geschoten, ten gevolge waarvan enkele personen dusdanig gewond wa-

ren geraakt dat dit hun dood ten gevolge had. Kaatje en Clasien werden als oproermakers aangemerkt en verdienden een voorbeeldige straf. Tijdens een crimineel proces werd door de Rotterdamse hoofdofficier van justitie geëist dat beide vrouwen gebrandmerkt en gegeseld moesten worden, vervolgens respectievelijk tien en zes jaar tuchthuisstraf moesten ondergaan en nadien "eeuwig bannissement". Advocaat Bilderdijk werd nu in de gelegenheid gesteld zijn beginselprogramma te realiseren. Voor de Rotterdamse schepenbank trad hij als pleitbezorger van de beide veroordeelde vrouwen op. De rechtszaal was bij deze gelegenheid omringd van en vervuld met vrijkorpisten die, met gevelde bajonet, op niet mis te verstane wijze met gemompel en geroep, hun gezindheid te kennen gaven. Opgeroepen om het "Oranje-gepeupel" in bedwang te houden hadden zij de grootste moeite met zichzelf.

We danken een vrij uitvoerige beschrijving van deze publieke rechtzitting aan een van de weinige persoonlijke en onpartijdige gedenkschriften die later van deze tijd zijn verschenen. "Zoodra hij het woord opvatte," zo vermeldt deze (toen nog) anonymus in zijn mémoires inzake Bilderdijk, "poogden zij reeds door een dreigend geschreeuw zijn stem te verdoven."⁹⁾ Maar Bilderdijk liet zich niet intimideren!

Voor hij zijn pleidooi begon richtte hij zich tot de president van de rechtbank met een toespraak, waarin hij zich vergeleek met Cicero, echter met één opmerkelijk verschil. Terwijl deze Romeinse staatsman-advocaat zich vanwege dreigend wapengeweld wél schrik liet aanjagen, was dit bij de jonge Haagse jurist niet het geval. Hij verklaarde nadrukkelijk: "Ik zal my door geene consideratie van wat aart ook, van mijn plicht en roeping hier ter plaatse laten afbrengen. Ik vorder de noodige vrijheid en de noodige stilte om de defensie voor te dragen."¹⁰⁾

De Haagse pleitbezorger vorderde echter niet alleen vrijheid van woordbediening, maar ook vrijspraak van de veroordeelden. Hij wist te bewerken dat de beide aangeklaagde vrouwen door de Rotterdamse schepenbank inderdaad werden vrijgesproken. Aangezien de officier van justitie in appèl ging bij het Hof van Holland werd Kaat Mossel overgebracht naar de Gevangenpoort om daar

uiteindelijk haar (verlichte) straf te ondergaan. De "Oranjemeid" werd wegens minderjarigheid op vrije voeten gesteld.

Haar medeplichtige, Kaat Mossel, werd na drie jaar preventieve hechtenis in 1787 ten gevolge van de veranderde politieke omstandigheden uit de Gevangenpoort ontslagen. Volgens onze geschiedschrijver werd haar toen een behoorlijke schadevergoeding uitgekeerd. Dit neemt echter niet weg dat Kaat Mossel, die toch een staatsambtenares was, meer dan drie jaar "als rampzalig slecht-offer van partijwoede"¹¹⁾ heeft gevangen gezeten. En zelfs bij de revolutionaire omwenteling in 1795, toen feitelijk de Patriotten de macht overnamen, wisten de voorvechters van "vrijheid" en "verdraagzaamheid" haar nog wel te vinden en ontsloegen zij haar uit haar nederig ambt!

"Bilderdijk heeft de zaak niet en bagatelle behandeld, maar zich voor deze mensen uit een achterstraatje alle moeite getroost."¹²⁾ De juridische hulpverlening, waarvan de kosten werden begroot op f 3648,16, werd door hem pro deo uitgevoerd. De geleerde dichter heeft nooit veel waarde aan geld gehecht en er ook nooit mee kunnen omgaan. Zijn dichtertelijk beginselprogram werd bij hem in elk geval niet ingegeven door winstbejag. Zijn dienstbetoon aan genoemde "visvrouwen" kwam hem echter wel te staan op een (lichte) bajonetstoot, die hem bij het verlaten van de rechtzaal werd toegebracht. Dit onderscheidingsteken leverde uiteraard voldoende stof op voor enkele poëtische ontboezemingen, tevens materiaal voor zijn ruim dertig jaar later gehouden *privaatcolleges*.¹³⁾

Pleitbezorger van Keezen en Oranjeklanten

Min of meer gedekt door zijn dichtertelijke roem bleef Bilderdijk voorlopig gevrijwaard van vervolging. Hoewel zijn tegenstanders hem, evenals Kaat Mossel, ook in 1795 wel wisten te vinden, hebben zijn Oranjevrienden voor de Restauratie van 1787 niet weinig van hem geprofiteerd. Bilderdijk verdedigde in een geruchtmakend proces, dat lang slepende werd gehouden, ook zijn cliënt Philippus Verbrugge.¹⁴⁾ Deze afgezette predikant van Koedijk werd om zijn geschrijf in de door hem opgerichte "Post naar den NederRhijn" in oktober 1783 gevangen gezet en elf maanden in arrest gehouden. Helaas werd de dichter in

hem teleur gesteld, zoals het met meer "vrienden" het geval is geweest en zag hij zich genoodzaakt in begin 1785, fel beledigd door diens brieven, zich van hem los te maken.

Tijdens deze periode van hooggaande partijstrijd was de omgang van Bilderdijk met Willem V van vertrouwelijke aard. De stadhouder was in diverse wetenschappen onderwezen en de gereformeerde religie van harte toegedaan. Bilderdijk spreekt van diens "innige en diepe godsvrucht" en van zijn "ernst in 't gebed, zucht voor 't lezen des Bijbels, openbare godsdienstoefening, onschendbare gehechtheid aan eed, woord en belofte."¹⁵⁾ De stadhouder schijnt van zijn kant de jonge en vurige advocaat te hebben gewaardeerd en heeft hem soms geraadpleegd.

Bilderdijk kon niet ontkennen genegenheid te hebben opgevat voor "den goeden en met laster bezwadderden" stadhouder.¹⁶⁾ Hij vond hem echter in zijn optreden veel te slap. Toen "het gevaarlijk wapen der volksoppermagt zich tegen de regenten had gekeerd,"¹⁷⁾ zochten deze weer toenadering tot de prins en kwam een monsterverbond tot stand. Tengevolge van deze ontwikkeling kreeg de radicale of democratische vleugel binnen de Patriottenpartij de overhand. De leer van de volkssoevereiniteit werkte hierbij als katalysator. Op deze wijze werd de patriottenbeweging "de eerste democratische beweging die niet op lokale, maar op nationale leest was geschoeid."¹⁸⁾

Toen de politieke situatie zich in 1787 in het voordeel van de Oranjegezinden wijzigde, werd ook aan Bilderdijk een goed bezoldigd ambt in het vooruitzicht gesteld. Vanwege zijn in dicht en on dicht beleden spreekwoordelijke afkeer van alle bezoldigde ambten bedankte hij hiervoor. De door hem wel geambieerde betrekking van procureur-generaal of advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland werd hem echter niet aangeboden. De reden hiervan was gelegen in het feit, dat Bilderdijk had verklaard niet te willen medewerken aan een eventuele vervolging van in opspraak geraakte patriotten.

Het was dus ontegenzeggelijk in overeenstemming met zijn hierboven afgegeven politiek program dat hij, zoals hij vroeger als pleitbezorger was opgetreden voor de vervolgte orangisten, zich nu het lot aantrok van de ongelukkige

"Keezen". Dezen kregen het nu als onderliggende partij op hun beurt hard te verduren. De door de democratische patriotten als "wraakzuchtig tyran" afgeschilderde prins, die evenals zijn vrouw in talloze schotschriften met de vuilste scheldwoorden was overladen, trad echter zeer gematigd op. De duizenden naar het buitenland uitgeweken patriotten zetten echter van hieruit, inzonderheid nadat de oorlogssituatie in hun voordeel was verkeerd, hun subversieve activiteiten voort.

Bilderdijk kreeg het weer bijzonder druk nu ook vele achtergebleven en be-laagde patriotten een beroep deden op zijn rechtskundige bijstand. Hij beweerde later zelfs meer dan elfhonderd "arme ongelukkigen te hebben gered," waarbij hij over de vierduizend gulden zou zijn ingeschoten.¹⁹⁾ Het is niet te verwonderen dat de roem, die van Bilderdijk als advocaat uitging, bij diverse jonge juristen de begeerte deed ontstaan onder zijn leiding zich de praktijk eigen te maken. Onder hen was ook de letterkundige jurist Johannes Kinker, voor wie Bilderdijk ook eens in een proces is opgetreden. Bilderdijk was als advocaat van zijn zijde te goeder trouw, maar "daar het hemzelfen altijd en overal om de waarheid en haar alleen te doen was, veronderstelde hij ook geen kwade trouw of oneerlijkheid bij andere advocaten."²⁰⁾ Deze goedgelovigheid heeft Bilderdijk ook in financieel opzicht menigmaal parten gespeeld.

Gepresenteerde rekening in 1795

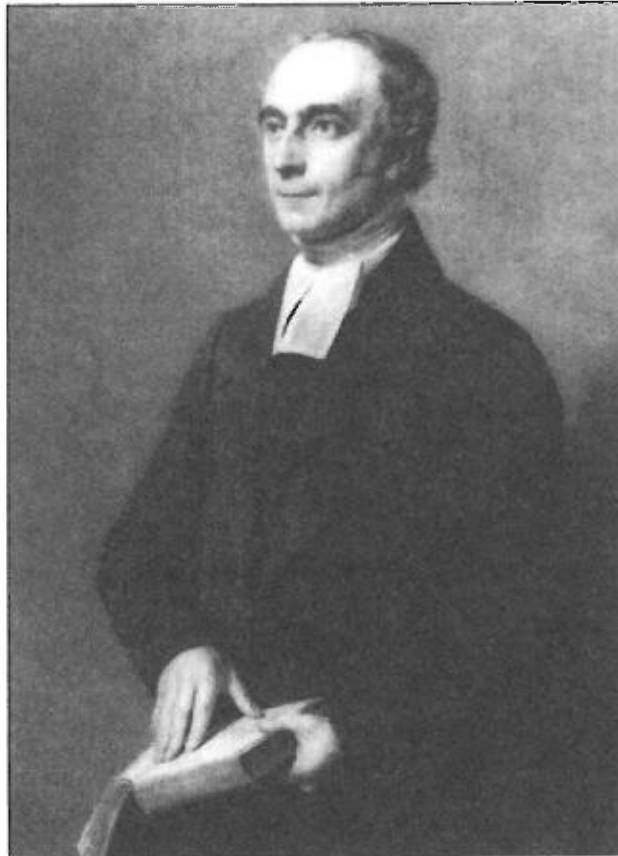
Hoewel zijn eigen partijgenoten hem de gevolgde gedragslijn ten behoeve van de politieke tegenstanders kwalijk namen, bleef hij toch de stadhouderlijke partij trouw. Zo stelde hij in 1788 zelfs in het belang van de prinsgezinde Briellenaars een rekest op, waarin werd verzocht plaatselijke patriotten uit hun ambt te ontsetten. De Haagse advocatuur heeft Bilderdijk dus naast zijn literaire activiteiten bij vriend en vijand veel bekendheid en ook goodwill opgeleverd. Echter niet bij de omwentelingsgezinden. In het revolutiejaar 1795 werd hem voor zijn ondubbelzinnige stellingname de rekening gepresenteerd!

In een door hem ingediend rekest bij het nieuwe revolutionaire bewind stelde hij nadrukkelijk de voornamelijk vanuit het buitenland geïmporteerde en uitbundig door de democratische patriotten

verkondigde "Rechten van den mensch en van den Burger" niet, en zeker niet als "onvervreemd-bare rechten" te kunnen erkennen. Had hij nog in 1787 niet de eed van trouw afgelegd aan "de Staten van Holland en West-Friesland en van 't Huis van Orange"?²¹⁾ Hiervan achtte hij zich door de gewijzigde politieke situatie niet ontslagen. Vanwege zijn weigering de eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen werd hem door de advocaat-fiscaal gelast binnen de tijd van vier en twintig uur Den Haag en binnen acht dagen de provincie te verlaten. Dit besluit luidde het begin in van een bijna elfjarige ballingschap!

Na de verlossing van het Napoleontische juk in 1813 waren de heethoofdige patriottische gevoelens, mede ten gevolge van de tijdens de Bataafse Republiek opgedane teleurstellingen, reeds danig bekoeld. De oude partijpolitieke tegenstellingen waren in het kader van de nationale verzoening redelijk afgezwakt. De vurig patriotsgezinde predikant van Maartensdijk, J.H. van der Palm, die in 1787 het hazenpad had gekozen maar reeds in de Franse tijd agent van nationale opvoeding was geworden, werd nu hoogleraar en een alom gevierd kanselredenaar. Het is aan de literator Busken Huet te danken dat wij een ludieke maar treffende vergelijking hebben ontvangen tussen Van der Palm en Bilderdijk.²²⁾

Een fervente democraat als de hoogleraar Johan Valckenaer, die destijds stadhouder Willem V eenzelfde lot had toebedacht als Lodewijk XVI, toonde nu toch ook wel respect voor de door Bilderdijk betoonde standvastigheid tijdens diens verbanning. Hij verleende de dichter op allerlei wijze assistentie, evenals zijn vroegere minstens zo vurige partijgenoot de advocaat-letterkundige S. Izn Wiselius, nu directeur van de politie te Amsterdam. Zij steunden in 1815 beiden zelfs Bilderdijks candidatuur voor een hoogleraarschap in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan het Atheneum Illustre te Amsterdam. Had de veelzijdig geleerde dichter niet op het terrein van taal en letterkunde ruimschoots zijn sporen verdiend?

dr. H.F. Kohlbrugge

Postpatriotse rancune

Maar de dichter was op het genoemde punt niet optimistisch gestemd. De "clique", die hem al jaren geleden had tegengewerkt, zo schreef hij aan Valckenaer, "is machtiger dan ooit en zal my tot in 't graf vervolgen."²³⁾ Hij vergiste zich niet! Twee invloedrijke hoogleraren, eensgeestes met sommige curatoren, werkten hem in het geheim tegen en intimideerden de achterban. Het waren J.H. van Swinden en H.C. Cras, nu beiden in tegenstelling tot Bilderdijk nagenoeg vergeten. Maar zij waren voornamelijk woordvoerders van de door de dichter aangeduide "clique", die "niets zo zeer vreesde dan dat de academische jongelingschap andere dan 'verlichte' denkbeelden zouden worden ingeprent."²⁴⁾ Het betrof hier klaarblijkelijk toch een late stuip trekking van een min of meer rancuneus postpatriottisme.

Naar het oordeel van Da Costa waren beide hoogleraren overtuigde aanhangers van de vroegere patriottenpartij geweest, de een meer in aristocratische, de ander meer in democratische geest.²⁵⁾ Uiteindelijk werd de leerstoel in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan een, overigens bekwaame wiskundige toege-

kend, namelijk J.P. van Cappelle. De man was zelf met zijn benoeming verlegen! Volgens het commentaar van een gekwetste Bilderdijk had men eerder "een augurkenjood van de botermarkt gehaald" dan hem te benoemen.²⁶⁾ Een benoeming van Bilderdijk had ontegenzeggelijk niet alleen leven in de brouwerij gebracht, maar met hoogleraren als Siegenbeek en Van der Palm ook de knuppel in het hoenderhok betekend! De inheems verbannen dichter stond geen andere weg open dan het privaat-college te Leiden! Opmerkelijke en gelukkige beschikking van de historie!

"Voor Bilderdijk, Da Costa en Groen van Prinsterer was er geen plaats op den kathedraal," schrijft Van Lonkhuijzen, "voor Kohlbrugge zelfs niet in de Kerk."²⁷⁾ Martelaren van de "verdraagzaamheid" der verdraagzamen! Bilderdijk, naar het oordeel van Groen "een der grootste genieën van alle landen en tijden,"²⁸⁾ werd door al-

lerlei oncontroleerbare machinaties een hoogleraarszetel onthouden. Zijn jongere tijdgenoot en geestverwant H.F. Kohlbrugge, die momenteel wel als de grootste gereformeerde theoloog van de negentiende eeuw wordt beschouwd, werd op dezelfde wijze het lidmaatschap en het ambt binnen de Hervormde Kerk ontzegd. Tussen beide ballingen in eigen land bestond er meer dan één punt van overeenkomst. "Geen wonder dat de harten tot elkander getrokken werden."²⁹⁾

Contrarevolutionaire bannelingen

Beide contrarevolutionaire, Oranjegezinde patriotten hebben elkaar in 1829 te Haarlem ontmoet. Kohlbrugge, nog jong, pas gepromoveerd en gehuwd, samen met zijn jonge bruid. Bilderdijk, oud en afgeleefd. De een aan het begin van een levenslange beproeving en strijd, de ander aan het einde hiervan, maar beiden niet zonder uiteindelijke zegepraal. "Gods Genade redde my uit den Hel-schen toestand van waanheiligheid, die 't toppunt van gruwel is," zo luidde de belijdenis van de bejaarde dichter.³⁰⁾ Had hij hier niet moeten spreken van goddeloosheid in plaats van waanheiligheid? Zowel voor de miskende, grijze bard als

voor de jonge, schijnbaar uitgerangeerde prediker waren beide begrippen identiek. Heeft één godgeleerde na Luther de rechtvaardiging, niet van de vrome maar van de goddeloze, zondaar zó gepredikt als de (latere) Elberfeldse theoloog?

Deze heeft Bilderdijk dan ook beter verstaan dan de geleerde historicus Geyl. De dichter had zijn dochter Louise eens gewaarschuwd met de woorden: "En vooral, denk niet, dat bloot zedelijke wandel, dat zoogenaamde deugd of braafheid ons ten Hemel voert. Daar is geen deugd dan door Gods zaligmakende genade in 't geloof aan 's Heilands zoendood; alle andere deugd bestaat slechts in naam en is nietig, ja zondig."³¹⁾ Volgens de agnosticus Geyl waren dit "ijzingwekkende woorden" in antinomiaanse zin.³²⁾ Het was hem kennelijk al te absolutistisch. Maar we weten bij Kohlbrugge en Bilderdijk in elk geval waar we aan toe zijn! Naar het oordeel van Simon Schama in zijn recente publicatie over de Patriottenbeweging werden de patriotten gedreven door het ideaal van "nationale wedergeboorte". Kohlbrugge en Bilderdijk hebben onder dit begrip toch wel iets anders verstaan dan de "wedergeboorte van een ongekunstelde democratie".³³⁾ Het heeft volgens genoemde schrijver de Patriottenbeweging "op noodlottige wijze ontbroken aan een Oldenbarnevelt of Hugo de Groot" en hij is er van overtuigd dat de vaandeldragers van de revolutie: Daendels, Pieter Vreede, Gogel en zelfs de would-be patriot Lodewijk Napoleon "allemaal mannen van groot kaliber" en "indrukwekkende persoonlijkheden" zijn geweest.³⁴⁾

Bilderdijk zou wellicht zonder veel plichtplegingen de geleerde moderne historicus onder de "staatsberoerders" en "revolutiekraayers" van zijn eeuw hebben gerangschikt. De democratische en postpatriotse avant-garde heeft hem bij "het grondwettig herstel" bij de "vestiging van den Tempel der edele en aanbiddelyke Vryheid van dit ons allerwaardigst dierbaar Vaderland" kennelijk niet alleen tot in het graf, maar tot over het graf vervolgd. Aan de bouw van deze "Tempel" heeft Bilderdijk, in weerwil van de door Abraham Kuyper hem toegezwaaide "onvergankelijke eere" als "wegbereider, voorganger en meetrekker op schier elk gebied",³⁵⁾ geen handen en spandiensten willen verlenen. De uit zijn school voortgekomen discipelen evenmin.

"Van verguizing is thans geen sprake meer. Het eerherstel der patriotten is algemeen, lijkt hier en daar zelfs in verering om te slaan," constateert dr. G.J. Schutte. "De gruwelen van de Franse Revolutie worden niet meer als enige, logische en onvermijdelijke consequentie van het achttiende-eeuwse vernieuwingsstreven gezien." Al hebben de hierbij betrokken gedreven hervormers, hun eigen rationalistisch optimisme ten spijt, "uiteraard niet de hemel op aarde gebracht," de diepe beroeringen van deze tijd tonen toch hoe de mensheid "met vallen en opstaan met de diepste levensvragen bezig was."³⁶⁾

Volksgezag en vrije wil

Het is allemaal best mogelijk. Maar in de optiek van Bilderdijk gold het hier de strijd tegen het "duizendkoppig beest, dat Kruis en Kroon vertreedt."³⁷⁾ Kruis en Kroon, beide met aan God ontleend gezag en onafscheidelijk aan elkaar verbonden. De arminiaanse dwaalleer van eigenwillige godsdienst harmonieerde in Bilderdijks optiek niet met de soevereine genadeleer van het Kruis, de "hersenschimmige afgod van volksmajesteit"³⁸⁾ niet met het gezalfde gezag van de Kroon!

Hij kwam deze opvattingen bij de progressieve geesten van zijn dagen maar al te zeer tegen. Zowel de leer van de volkssoevereiniteit als die van de vrijheid van wil werden door de nonconformistische dichter echter in één adem als "gruwelleer" betiteld en veroordeeld. Dit geschiedde in de volgende "Belijdenis",³⁹⁾ een beginselverklaring met het karakter van een oorlogsverklaring:

*Volksgezag of vrijen wil,
Wie die gruwelleer belijden
(God vergeve 't die het doet!)
Zal ik rusteloos bestrijden
Tot mijn laatsten druppel bloed.*

Noten:

1. "Tegenstelling" in: Isaac da Costa, red., *De Dichtwerken van Bilderdijk*, deel 12, 446.
2. Volgens de Diermermeersche Courant. Zie J. Hartog, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* (Amsterdam 1882) 176.
3. Dit was mogelijk toe te schrijven aan de omstandigheid, dat het letterkundig gezelschap waarvan hij deel uitmaakte, vergaderde in de oude Schutterzaal van de Doelen.
4. "Begin of Inleiding van Eigen-Levensgeschiedenis van Mr. W. Bilderdijk" in: *Geschiedenis des Vaderlands* deel 11, 178.
5. *Ibid.*, 178-179.
6. *Ibid.*, 179.
7. Aan Adriaan Loojens Pz. op 17 jan. 1790 in: *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (Amsterdam 1836) deel 1, 235.
8. *Mr. Willem Bilderdijks Eerste Huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1797)*,

medegeleed door zijn aangehuwden kleinzoon J. C. ten Brummeler Andriess, predikant bij de Hervormde Gemeente te Hoorn. Uitgegeven en met verklarende toelichting voorzien door mr. J. van Vloten (Leiden 1873) 78.

9. *Uit de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beampte, over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw medegeleed door Mr. H. van A (Rotterdam 1882/1977) 90.* Met de schrijver wordt niet zoals werd verondersteld de bekende dichter en geleerde Hieronymus van Alphen bedoeld, maar H. van Appeltern.
10. Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en geschriften* (Haarlem 1859) 54. Vgl. *Geschiedenis des Vaderlands* deel 12, 62.
11. C. te Lintum, *Uit den Patriottentijd* (Rotterdam 1908) 58.
12. H. Algra, *Disperseert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden* (Franeker z.j.) deel 3, 49.
13. Op 20 april 1819 schreef Willem van Hogendorp, die Bilderdijks privaatscolleges van meet af aan volgde, aan Isaac da Costa: "Gisteren hebben wij nagenoeg twee uren doorgebracht om zijn plan van defensie voor Kaat Mossel aantehoren." (Correspondentie Willem van Hogendorp in Réveil-archieef).
14. J. Bosch, "Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie" *De Nieuwe Taalgids* 58.5 (1965) 7.
15. *Geschiedenis des Vaderlands*, deel 12, 24.
16. *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren Mrs. M. en H.W. Tydeman. Gedurende de jaren 1807 tot 1831* (Sneek 1867) deel 2, 85.
17. G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 2 dln. (Veenendaal 1978), 2:557.
18. H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1980) 129.
19. *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, deel 2, 52.
20. M.P.Th. Thomassen à Theussink van der Hoop van Slochteren, "Bilderdijk als advocaat" in: *Gedenboek Mr. Willem Bilderdijk. Uitgegeven op machtiging der Bilderdijk Commissie*, (1906) 155, 156-157.
21. Zie J. Bosch, H.W. Groenveld en M. van Hattum, red., *Mr. W. Bilderdijks Briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) deel 2, 446-447.
22. "Dat Van der Palm een riet is geweest, van den wind ginds en weder bewegen: laatstelijk een koningswindje, voormaals een volkswindje en nog vroeger - toen hij Maartensdijk ontvluchtte - een hazenwindje, dit voort door een ieder toegestemd." C. Busken Huet, "Van der Palm en Bilderdijk" in: *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, deel 24, 106.
23. *Briefwisseling Tydeman*, deel 2, 136.
24. J.C. Breen, "Bilderdijk als geschiedkundige," in: *Gedenboek Mr. Willem Bilderdijk*, 141.
25. Da Costa, *De mensch en de dichter*, 300.
26. *Briefwisseling Tydeman*, deel 2, 148.
27. J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking, in de lijst van zijn tijd* (Wageningen 1905) 121.
28. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie* (Franeker 1951) 40.
29. Van Lonkhuijzen, *Kohlbrugge*, 106. Kohlbrugge droeg bij deze gelegenheid de door hem gemaakte "Lofpsalm" voor, "waarna Bilderdijk de jonge dichter met tranen in de ogen omhelsde."
30. Aan mr. S. Izn. Wiselius op 24 april 1824, in: *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk*, deel 3, 176-177.
31. *Mr. Bilderdijks Eerste Huwelijk*, 353.
32. P. Geyl, "Een eeuw strijd om Bilderdijk, in: *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen* (Antwerpen 1963) 26. Vgl. 11.
33. Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989) 99.
34. *Ibid.*, 15.
35. Abraham Kuyper, *Bilderdijk in zijn nationale betekenissen* (Amsterdam-Pretoria 1906), 46.
36. G.J. Schutte, "Van verguizing naar eerherstel. Het beeld van de patriotten in de negentiende en de twintigste eeuw," in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, red., *Voor Vaderland en Vrijheid* (Amsterdam 1987) 189, 192.
37. "Vrijgezindheid" in: *De Dichtwerken van Bilderdijk*, deel 12, 220.
38. W. Bilderdijk, "Korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht," in: *Verhandelingen, ziel-, zede- en rechtsleer betreffende* (Leyden 1821) 91.
39. "Belijdenis," in: *De Dichtwerken van Bilderdijk*, deel 12, 203-204.

De erekrans van Gijsbert Karel

Roel Kuiper

Op 30 november 1813 bracht een Engels fregatschip de prins van Oranje tot voor het strand van Scheveningen. Het Franse gezag was al ingestort en de geallieerde troepen waren al binnen de landsgrenzen. De naar Nederland geroepen erfprins werd op het strand ontvangen door F.J.A. baron van der Duyn van Maasdam en L. graaf van Limburg Stirum, twee leden van het Driemanschap dat tien dagen tevoren een provisonale regering had gevormd.

Per rijtuig ging het van Scheveningen naar Den Haag, waar een ontmoeting plaatsvond met het nog ontbrekende lid van het Driemanschap: Gijsbert Karel van Hogendorp. De jicht die Van Hogendorp plaagde had het hem onmogelijk gemaakt zijn huis aan de Kneuterdijk te verlaten. Nu stond de aanstaande Koning in zijn vertrek met in zijn hand een blikken koker met daarin de door Van Hogendorp opgestelde proclamatie. Op 17 november had Van Hogendorp deze persoonlijk in Den Haag publiek gemaakt.

De korte proclamatie liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Hij begon met 'Oranje boven' en eindigde met 'Oranje boven'. Daartussen stond in korte stoterige zinnen onder meer te lezen 'Holland is vrij', 'De Engelschen worden geroepen', 'De Regeering roept den Prins uit ten Hooge Overheid' en 'Elk dankt God'. De proclamatie was het geboortekaartje van het na achttien bezettingsjaren bevrijde Nederland en van de constitutionele monarchie die spoedig, mede door Van Hogendorps inspanningen kon worden geïnaugureerd.

In twee opzichten was het optreden van Van Hogendorp van buitengewone betekenis in deze dagen. In de eerste plaats belichaamde Van Hogendorp de eigen wil van het Nederlandse volk om het Franse juk af te werpen en de zaken weer in eigen hand te nemen. En dat is ook gebeurd. Er is niet een regering door de geallieerden gevormd en er is niet mét Nederland gehandeld zonder Nederland.

In de tweede plaats heeft Van Hogendorp voor Oranje een plaats bereid in het nieuwe Nederland. Wie zich de oranjehaat uit de patriottentijd nog herinnerde, kon beseffen dat hier een keuze van nationale omvang werd gemaakt. Het had ook anders kunnen lopen. Van Hogendorp wilde een Oranje op de troon om een tegenwicht te bieden tegen de altijd kibbelende regenten. De geschiedenis van de Bataafse Republiek was het grote bewijs voor de juistheid van dit inzicht.

Deze twee verdiensten kunnen Van Hogendorp worden toegerekend. Dat is in de vorige eeuw ook gebeurd. Toen 1813 vijftig jaar later werd herdacht eerde Groen van Prinsterer de 'wakkere en onverschrokken Van Hogendorp'. Hij had de stoot gegeven tot de 'nationale zelfbevrijding en het Oranje Boven!' hersteld (1813 in het licht der volkshistorie herdacht, 45). Nog weer vijftig jaar later, in 1913, was het Johan Huizinga die Gijsbert Karel een erekrans omhing en hem de personificatie noemde van een 'nationale schat'.

Toch is die erekrans Gijsbert Karel in de jongste geschiedschrijving weer afgenomen. Ik doel dat met name op het beeld dat Simon Schama in zijn lijvige *Patriotten en Bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* van hem tekent. Schama heeft zich in zijn boek georiënteerd op de visies van C.H.E. de Witt, die met kracht heeft verdedigd dat de patriottenbeweging een Nederlandse democratische revolutie is geweest – parallel aan die in Frankrijk en Amerika – een strijd tussen aristocratie en democratie.

In deze voorstelling houdt het 'Oranje Boven!' veel conservatiefs in. Hebben de orangisten die democratische revolutie niet in de kiem gesmoord? Schama (en in zijn kielzog Siep Stuurman in zijn boek *Wacht op onze daden*, dat handelt over het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat) maakt van Gijsbert Karel een ongelukkige, naar het verleden gekeerde figuur. Al in 1801 'tapte' Van Hogendorp met zijn *Verklaring aan het Staats-*

bewind 'uit de bekende vaatjes van het traditionele orangistische populisme' (493). En de proclamatie van 17 november 1813 was 'de hymne van de Restauratie'.

Schama noemt Van Hogendorp een 'nostalgische figuur' (741), bij Stuurman heet het dat hij een 'nostalgische kijk op de politieke verhoudingen' had (102). En ook Schama's restauratiebegrip keert bij Stuurman terug: 1813 was een 'gemankeerde restauratie', nog nèt geen volledige terugkeer naar het *ancien régime*. Dit is het misprijzen dat Gijsbert Karel ten deel valt in de jongste geschiedschrijving. Maar deze beoordelingen deugen van geen kant. Ze vinden ook geen steun bij iemand als E.H. Kossmann, die in zijn *De Lage landen, 1780-1940 de 'Haagse opstand'* van 17 november op waarde weet te schatten.

Gijsbert Karel was geen restauratiefiguur. In de achttien jaar van zijn ambteloos bestaan heeft Van Hogendorp nagedacht over de staatkundige verhoudingen van het toekomstige Nederland. Hij heeft een grondwet ontworpen, waarin elementen uit het Engelse en Amerikaanse constitutionele denken waren opgenomen. Maar Van Hogendorp wilde tegelijkertijd recht doen aan de in Nederland gegroeide staatkundige verhoudingen. Valt het hem te verwijten dat hij de Nederlandse geschiedenis niet uit het oog wilde verliezen?

De Nederlandse constitutionele monarchie moest in 1813 nog groeien. Hij is ook gegroeid en is de grondslag geworden voor een stabiel staatkundig bestel, dat belangrijke historische trekken behield en Oranje zijn nationale betekenis hergaf. Hoe dat staatsbestel zou groeien was in 1813 nog moeilijk te zeggen. Dat het er kwam, na jaren van onderdrukking, staatkundige verwarring en jammerlijk mislukt regentisme, is in belangrijke mate de verdienste van Gijsbert Karel van Hogendorp. Die erekrans willen wij hem ook bij de herdenking van deze periode zeker niet onthouden.

Uit de Pers

G.R.W. Ross

Wilt u aandacht voor uw publikatie? Laat dan op de achterflap daarvan plaatsen: hier is een nieuwe visie! Deze reclame is om twee redenen aantrekkelijk: het woord 'nieuw' kan altijd op brede belangstelling rekenen, en het woord 'visie' verzekert u bovendien van de aandacht van de meer verdiepte lezers, de intellectuelen (naar wier gunst wij immers allen dingen!), die alleen bij serieus nieuws de oren spitsen. Enige jonge historici en hun uitgever pasten dit beproefde recept onlangs toe. Hun nieuwe visie houdt in, dat de verzuiling een bijdrage heeft geleverd aan de natievorming. Dit is natuurlijk veel te bondig gezegd, maar ieder zal begrijpen, dat het nieuwe schuilt in de combinatie tussen verzuiling en natievorming. De uitvinder van dit verband is de nijvere Groninger historicus Henk te Velde, als ik mij niet vergis. Hij schrijft in de inleiding van het onlangs gepresenteerde boek *De eenheid & de delen. Zuivorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (uitgever: Het Spinhuis), dat aan zijn vondst is gewijd: 'achteraf bezien kan verzuiling zelfs worden beschouwd als een fase in het proces van nationale integratie, tenminste in organisatorische zin'. Ik ben wel zo bescheiden te erkennen dat ik de beperkende toevoeging niet vat, en ik erken ook, dat het knap is, om nog weer een zienswijze op het begrip verzuiling te bedenken, zeker omdat Te Velde zelf eerder in zijn inleiding meldt dat vroegere definities van dit begrip reeds onder de moker van het historisch onderzoek waren verpulverd, overigens zonder dat dit de bedoeling was. Maar als historicus vraag ik mij af, of deze nieuwe zienswijze geen lood om oud ijzer is. Eerst moesten we geloven dat verzuiling met het scheppen van onnodige verdeeldheid en tegenstellingen de eenheid had geremd of verhinderd, en nu moeten we geloven, dat de verzuiling de eenheid heeft bevorderd. In beide gevallen wordt uitgegaan, niet van het feitelijk gegeven van de grenzen van ons koninkrijk, maar van een denkbeeldige grootheid – de nationale eenheid – waarop andere gegevens, zoals religie, negatief dan wel positief inwerken. Het historisch nadeel van deze redenering vind ik de vooropstelling van, zoals Michael Wintle in dit boek terecht stelt, het modebegrip natie. Dit onbepaalde begrip blijft op deze wijze buiten de discussie, maar *en passant* wordt wel gesteld, dat Nederlanders zich voor 1870 nauwelijks een natie wisten (hoe dat vast te stellen?), en tevens, dat het nationaal besef na de eerste decennia van verzuiling wijd was verbreid. *Quod erat demonstrandum*. Het herinnert me aan wat in 1990 – ik meen door onze Te Velde – werd betoogd op een Haags historisch symposium over koningin Emma: dat de verbondenheid van Nederlanders met het Oranjestad eerst aan het einde van de negentiende eeuw werd geboren! Ja, als je het Nederlandse volk of de betekenis van het Oranjestad in de geschiedenis van dat volk niet kent, kom je tot zulke vreemde uitspraken, werd toen tegen geworpen. Ik geloof dat het gegoochel met begrippen als natievorming en verzuiling ons inzicht in het verleden meer stoort dan steunt. Het is het jargon van de buitenstaander (dat erkent ook Te Velde) en dat past een historicus niet. Die moet zijn energie niet steken in begrippenspinsels, maar in benadering en begrip van zijn historische object.

In het in memoriam dat de Kamper theoloog Auke Jelsma schreef van zijn collega Okke Jager, noemde hij werkdrijf en woede de twee drijfveren van diens schrijverschap. Zou dat van de auteur van *Hitlers gewillige beulen*, D.J. Goldhagen, ook gelden? In werkdrijf steekt hij menig Nederlands historicus naar de kroon, al zullen we hier Von der Dunk buiten beschouwing laten. De mediagenieke Utrechtse historicus bracht het er in een debat met Goldhagen in Amsterdam weliswaar niet goed van af, maar wel klopte hij na afloop in een gesprekje met een *NRC*-journalist gewichtig op zijn aktentas: zijn vele kritische aantekeningen, die hij niet in het debat had gebruikt, bevatten dynamiet (schenk ze aan het RIOD!). Maar ja, zijn met ijver bijeen gesprokkelde kritiek bleek niet in een publiek debat van pas te komen. Of Blom, de andere historische debater met Goldhagen, ook zo hard op Goldhagens boek had gestudeerd, is onbekend. Misschien had ook hij zich niet goed op de ontmoeting met de jonge Amerikaanse historicus voorbereid. Wel weet ik, dat Goldhagen het werk van het duo Blom-Dunk ongelezen had gelaten (zie het vraaggesprek met Goldhagen in *HP/De Tijd*). Dat zou ook overbodige moeite zijn geweest. Het duo Blom-Dunk leverde onoriginale kritiek, een flauw aftreksel van wat Goldhagen eerder reeds door Duitse historici voor de voeten was geworpen. De Nederlandse historici werd in de *NRC* dan ook fijntjes op de onbeduidendheid van hun optreden gewezen: zelfs hun ijver was nog onderwerp van spot (de tas van Von der Dunk). Waaraan ontbrak het onze vrienden? Niet aan moed, want ze wisten reeds hoe Goldhagen op zijn Europese tournee steeds als winnaar uit het debat was gekomen. Aan woede of enige andere emotie, waaruit bezieling sprak? Wat het publiek in Goldhagen aansprak was zijn engagement. Zijn drijfveer is dan wellicht niet een persoonlijke woede van een Jood tegen het Duitse volk, maar uit zijn boek spreekt een persoonlijke betrokkenheid, een hartekeuze. En dat missen we bij onze Nederlandse historici. Er is hier te lande geen historisch debat, wordt er geklaagd. Nee, want om te debatteren moet je een meningsverschil hebben, moeten historici een overtuiging hebben. Onze historici zijn onderwezen door Blom, Von der Dunk en Wesseling. Wat Jo Tollebeek voorzichtig van de laatste schreef in aflevering 3 van de *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1996) lijkt me van toepassing op de gehele historische kring: Wesselings 'essays ademen de geest van het juiste milieu. Wesseling presenteert zichzelf met gespeelde nonchalance als de man die niet van opgewonden standjes en overdrijvingen houdt. De waarheid ligt in het midden en daar ligt zij goed. Zij vormt het onderwerp van redelijke causerieën en beschouwingen die alle geletterden aangaan. Wesseling onderhoudt hen. Dat is tenslotte de taak van de intellectueel, zeker van de scepticus die niet langer een boodschap wil uitdragen of zijn heil in morele vermaningen zoekt.' Skepsis is de vijand van het enthousiasme en de bezieling – en dus de dood voor het vak, dat alleen kan bloeien in de tuin van de bewondering. Wesseling gaat spoedig rentenieren, maar de VCH zou over deze problemen meer moeten nadenken.

Bericht van de onderwijswerkgroep

Ronald Polak

(Voorzitter van de werkgroep voortgezet onderwijs)

Sinds ik er jaren geleden achter ben gekomen dat ons ministerie van onderwijs vooral rond de zomervakantie allerlei minder aardige plannen bekendmaakt, heb ik me aangewend om in die periode geen vaderlandse kranten te lezen. Je wilt er per slot van rekening wel eens echt uit zijn en bij thuiskomst blijkt, dat je eigenlijk nog wel redelijk snel weer op de hoogte raakt van wat er in de tussentijd is gebeurd. (De voor de hand liggende vraag waarom ik in de rest van het jaar niet zo met mijn kranten en tijdschriften te werk ga, kan ik helaas niet bevredigend beantwoorden.)

Achteraf gezien zat ik er deze zomer toch naast. Want eind juni viel tijdens de behandeling van de tweede fase-plannen in de vaste kamercommissie voor OC & W, een positief geluid te horen met betrekking tot het vak MMW. Behalve de vakontwikkelgroep bleek zo ongeveer niemand het nieuwe vak te zien zitten en voorlopig wordt de invoering ervan opgeschort. Er komt natuurlijk wel een commissie om toch nog een poging te doen de contouren voor het (door wie eigenlijk?) gewenste vak te schetsen, maar of dat in de korte tijd die ervoor staat zal lukken is bijna geen vraag. Voorlopig krijgen alle leerlingen in de ruimte die in het gemeenschappelijk deel vrijkomt, op het havo maatschappijleer en op het vwo daarnaast ook geschiedenis. Voor een meer permanente oplossing schijnt gedacht te worden aan de geschiedenis van de 20ste eeuw, waaraan zowel geschiedenis als maatschappijleer kunnen bijdragen.

In de profielen cultuur en maatschappij en cultuur en economie is de positie van het vak geschiedenis wel iets sterker geworden, maar het grote bezwaar blijft, dat wie een ander profiel kiest veel te weinig historie als bagage meekrijgt. Wat dat betreft is het te hopen dat ons vak een vaste plaats krijgt zoals wiskunde en Nederlands, conform Bolkestels verhaal in *NRC Handelsblad* in september jongstleden.

In die zin hebben kort voor de zomervakantie bestuur en onderwijscommissie een brief geschreven aan de Tweede Kamer-fracties van CDA, RPF, SGP en GPV. Daarbij is er ook op gewezen dat de pluralistische opzet van het examenprogramma onvoldoende tot zijn recht komt, omdat bijna overal het domein religie en levensbeschouwing ontbreekt. Dit is een duidelijk gevolg van inhoudelijke keuzen, die van de werkelijkheid een in zichzelf besloten wereld maken.

Verder is er geprotesteerd tegen het feit dat in de reeks factoren die de identiteitsdimensie bepalen, godsdienst ontbreekt (op p. 73 in het advies van de stuurgroep). In dezelfde lijn lag ons pleidooi voor ruimte voor eigen eindtermen, in dien aan de geesteswetenschappelijke benadering niet méér recht gedaan zou worden dan in de voorstellen het geval was.

Vermeldenswaardig vind ik nog, dat bestuursleden van de VGN mij zelden dat we deze brief eigenlijk aan alle fracties hadden moeten sturen. Bepaalde zaken uit de brief, en dan vooral met betrekking tot de betekenis van het domein religie en levensbeschouwing, worden in bredere kring gedeeld.

In de komende maanden zal de uitkomst voor havo en vwo wel duidelijk worden. Maar hopelijk zijn wij in onze samenleving en ook als collega's in de VCH, niet zo ellendig dat we enkel naar deze afdelingen kijken. Jaarlijks doen er altijd nog zo'n kleine 100.000 leerlingen C-D examen op het mavo en het vbo. Mischien is juist deze groep meer dan havisten en vwo'ers vatbaar voor verkeerde ideologieën. En juist hier dreigt geschiedenis in geen enkele sector doorstroomrelevant en dus verplicht te worden. Het kan alleen als keuzevak uit een totaal van 14 (jawel) vakken gekozen worden. Waakzaamheid en actie voor geschiedenis als basiskvak is hier de komende maanden geboden, al was het maar omdat Bolkestels alleen over het vak geschiedenis in het havo en het vwo schreef.

VERENIGINGSNIEUWS

Op zaterdag 28 september jl. vond in het Joods Historisch Museum te Amsterdam de jaarvergadering van de VCH plaats. 's Morgens werd er over hulshoudelijke en bestuurlijke zaken vergaderd. 's Middags sprak dr. L. Engelfriet over protestantse visie op de emancipatie van de Joden in de negentiende eeuw. De lezing was bijzonder informatief, de tijd voor de discussie kort.

Tijdens de jaarvergadering werden de jaarstukken besproken en werden twee nieuwe bestuursleden verkozen: Klaas Tippe, die Roelof Bisschop opvolgt als penningmeester, en Richard Toes, die in de plaats kwam van Peti van Maldegem-Luteijn. De beide nieuwe bestuursleden wordt sterkte en Gods zegen op hun werk toegewenst!

De beide scheidende bestuursleden werden tijdens de jaarvergadering toegesproken en bedankt door de voorzitter. Vice-voorzitter Roelof Bisschop is vanaf de oprichting van de VCH in verschillende functies bestuurslid geweest, Peti van Maldegem kwam enkele jaren later en heeft op onderwijsgebied veel voor de VCH gedaan. We hopen dat we, ook nu ze gewoon lid zijn van de VCH, nog veel plezier van ze zullen hebben.

Tijdens de jaarvergadering werd besloten als VCH het initiatief te nemen tot een debat over 'historisch besef'. In dat debat zou het moeten gaan om vragen als: hoe is de omgang met het (eigen) verleden in protestants-christelijke kring, en: op welke wijze zou het historisch besef in deze kring versterkt kunnen worden? Er is een 'startnotitie' gemaakt door het bestuur. Deze zal in het volgende nummer van *Transparant* geplaatst worden. Het zal duidelijk zijn dat geprobeerd zal worden deze discussie in brede kring aan te wakkeren. Het bestuur zal daartoe begin 1997 de nodige stappen nemen.

Op zaterdag 26 oktober organiseerde de VCH samen met het christelijk-literaire tijdschrift *Woordwerk*, de auteursvereniging *Schrijverderwijs* en het dit jaar jubilerende Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme een symposium over het Wilhelmus. Ongeveer honderd belangstellenden woonden dit geslaagde symposium bij, waarover ook in de pers verslag is gedaan.

Tentoonstellingsagenda Gerard Raven

- t/m 31 dec *Geest en kracht. Vodun In West-Afrika. Zie Aangelicht. Afrika Museum, Postweg 6, Bergen Dcl, (024) 6842044, nov-mrt dl-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.*
- t/m 31 dec *Van kloostertop tot zilverwerk. Heringerichte vaste presentatie, ook in 1997 nog te zien. Museum Klooster, Boslaan 3, Ter Apel, (0599) 58 13 70, dl-za 10-17, zo 13-17.*
- t/m 5 jan *Processies in Luxemburg, België en Nederland. Foto's van Rlen van Heeswijk en voorwerpen rond bloedprocessies. Gemeentemuseum Jacob van Horne, Markt 7, Weert, (0495) 57 53 27, dl-zo 14-17.*
- t/m 20 jan *Zó was het! Een eeuw bijbelse opvoeding 1851-1951. Zie Aangelicht in het vorige nummer. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, (020) 6242436/7949, ma-za 10-17, zo-chr.feestd. 13-17.*
- dec-jan Kersttentoonstelling. Museum voor Religieuze Kunst, als boven.
- 1 dec-6 jan *Kerst, een wereldfeest. Kerststallen en volksgebruiken, ook uit niet-westerse landen. Een programmaboekje met lezingen en concerten is telefonisch aan te vragen. Bijbels Openlucht-museum, Profetenlaan 2, Hellig-Landschichtig (Nijmegen), (024) 322 98 29, afwijkende openingstijden: dagelijks 9-17.*
- 10 dec-5 jan *De Napolitaanse kerststal. Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht, (030) 231 72 96; rondleidingen 231 38 25 (930-1230), dl-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.*
- 12 dec-2 mrt *Engelen, monniken en demonen. Nalieve kunst uit het oude Rusland. Volksprenten en tekeningen uit het Staats Historisch Museum te Moskou. Museum Catharijneconvent, als boven.*
- 13 dec-1 apr *Joden in Berlijn (werktitel). Schilderijen uit 1700-1940 uit het Joods Museum en het Stadsmuseum te Berlijn. Joods Historisch Museum, als boven.*
- 13 dec-6 apr *Voorbij het vijftigste herdenkingsjaar. Foto's van Han Singels. Joods Historisch Museum, als boven.*
- 14 dec-12 jan Kerstexpositie: kerstvoorstellingen op prent. Verder is zoals gebruikelijk de 19e-eeuwse neogotische kerststal te zien en is de schuilkerk versierd met dennegroen en hulst. Op 24 december zijn er 2 ecumenische nachtmisssen waarvoor u kunt reserveren. Museum Amstelkring/Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, (020) 624 66 04, ma-za 10-17, zo 13-17.
- 20 dec-9 mrt *Aartsvaders, engelen en profeten. Het Oude Testament in prent. Zie Aangelicht. Museum Het Rembrandthuis, Jodenbreestraat 4-6, Amsterdam, (020) 624 94 86, ma-zo 10-17, zo 13-17.*
- 21 dec-2 mrt *Schoonheid in devotie. Katholieke avant-garde in de religieuze kunst en de strijd tegen de wansmaak, 1920-1940. Zie Aangelicht. Museum Amstelkring, als boven.*
- 21 jan-13 apr *Middeleeuwse kerken van Amsterdam. Kleine prentenexpositie aangevuld met gebruiksvoorwerpen, aansluitend op de expositie in de Agnietenkapel. Museum Amstelkring, als boven.*
- 22 jan-16 apr *Middeleeuwse kloosters van Amsterdam. Aspecten van het kloosterleven naar aanleiding van de stichting van het Agnietenklooster 600 jaar geleden. Catalogus f 25, acht lezingen (elke dinsdag 18 feb-15 apr). Universiteitsmuseum De Agnietenkapel, Oudezijds Voorburgwal 231, Amsterdam, (020) 525 33 39, ma-vr 9-17, 25-31 dec en feestd. gesloten.*

Aangelicht

Het Afrika Museum is in 1954 gesticht door een orde van missionarissen, de Spiritijnen. Juist in die periode kreeg men meer begrip voor het eigene van de Afrikaanse cultuur en voor de nog vaak ondergrondse eigen elementen in het Afrikaanse geloof.

Veertig jaar geleden betrok men het huidige pand met binnen- en buitenmuseum. Dit wordt gevierd met een indrukwekkende expositie over *Vodun*. Daarvan is het woord *voodoo* door neger-slaven afgeleid. *Vodun* is echter een cultuur van voorouderverering uit Togo en Benin, die erop gericht is de mens in harmonie te brengen met de onzichtbare natuurkrachten. De geesten kunnen zowel bedreigen als zegenen. Daarom worden zij gunstig gestemd in het *Vodun*-huis of met een altaartje in de hut. Opmerkelijk is dat daarbij ook christelijke, vooral rooms-katholieke symbolen zijn gebruikt, zonder dat overigens iets van de christelijke leer is overgenomen. Naast maskers en beschilderde kleipoppen met schelpen-ogen komt men zo Christus, het kruis en Maria tegen.

Toen ik de expositie bezocht was ik vooral onder de indruk van de *Vodun*-huisjes, die op ware grootte zijn nagebouwd. De godsdienstige voorwerpen kunnen zo ook weer in hun context worden getoond. Zelfs de vloer is een nabootsing van de lemen grond. De catalogus kost f 47,50.

t/m 31 december

Prenten en prenten-bijbels met oudtestamentische thema's waren in de 16e en 17e eeuw bijzonder populair. 85 zijn er te zien in het Rembrandthuis, van meesters als Lucas van Leyden, Maarten van Heemskerck, Hendrik Goltzius en natuurlijk Rembrandt van Rijn. De identificatie van de Republiek met Israël maakte verhalen als de Uittocht (vergelijk de Opstand) extra aantrekkelijk.

Ook de lage prijs van een prent droeg daartoe bij. Nog steeds spreekt het Oude Testament protestanten extra aan. Er is een interactief computerprogramma met de grondteksten voor de minder bijbelvaste bezoeker. Met catalogus.

De VCH is uitgenodigd voor een rondleiding door samensteller drs Peter van der Coelen. Nader bericht volgt.

20 dec-9 mrt

In Museum Amstelkring wordt aandacht besteed aan het Bernulphushuis en het Instituut voor Kerkelijke Kunst. Tijdens het Interbellum bemiddelden zij tussen kunstenaars en opdrachtgevers, zowel kerken als particulieren. Zo kwamen ook vernieuwende kunstenaars in het liturgische en devotie-circuit. Er is werk te zien van 30 belangrijke Nederlandse kunstenaars, waaronder de beeldhouwer Mari Andriessen en schilder/glazenier Charles Eyck, edelsmeedwerk van de gebroeders Brom en gewaden en vaandels van Joanna Wichmann.

21 dec-2 mrt

Mami Wata figuur met drie hoofden. Afrika Museum.

De triomf van Mordechai. Gravure van Lucas van Leyden. Museum Het Rembrandthuis.

N I E U W

Dr. R. Kuiper
Uitzien naar de
zin Inleiding tot
een christelijke
geschiedbeschou-
wing

Dr. R. Kuiper

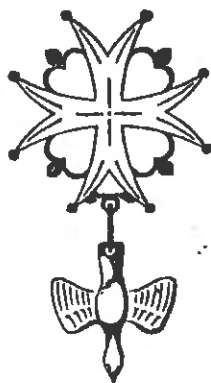
Uitzien naar de zin

Wat zegt de Bijbel over geschiedenis? Wat is historisch besef? Wat hebben geschiedfilosofie en geschiedtheologie de historicus te zeggen? Dit boek biedt een weergave van het hedendaags christelijk denken over de geschiedenis. Dit denken heeft een lange traditie en gaat terug op figuren als Augustinus, Luther en Groen van Prinsterer.

Paperback, 124 blz. f 24,95

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

Protestants Nederland, Opgericht in 1923

Nog steeds actief

Tien maal per jaar verschijnt het maandblad van de Vereniging.
Recente publicaties en nog te plaatsen artikelen:

'Augustinus, de Reformatie en de Catholica' (dr. J. van Oort)

'De plaats van de Anglicaanse kerk nu' (F. van Holten)

'De eenheid van de kerken en het blijvende erfgoed van de Reformatie' (ds. Hansfrieder Hellenschmidt)

'Luther vandaag' (prof. dr. F. van der Pol)

Maak eens kennis met Protestants Nederland. Vraag vrijblijvend een proefnummer aan. Voor slechts f 12,50 per jaar bent u abonnee of lid.

**** Actualisering, verdieping en verbreding van de kennis van de Reformatie ****

**** Verdediging van het Protestantisme ****

**** Historie en actualiteit van de verhouding Rome-Reformatie ****

Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam. (geen postzegel)

**Omdat de Sola's van de
Reformatie onopgeefbaar zijn!**

RECENSIERUBRIEK

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek becommentariëren van historische en wijsgerige werken.

James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995) 343 blz., prijs f 45,00.

Enige tijd geleden hield A.Th. van Deursen, hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, tijdens de predikantencontio van de Gereformeerde Bond een lezing over de erfenis van de Reformatie in een godloze cultuur. In deze lezing stelde Van Deursen dat Nederland na tweeduizend jaar in moreel en religieus opzicht weer terug lijkt te zijn bij de Germanen. Weliswaar was het grondbeginsel van de Reformatie reeds in de loop van de achttiende eeuw losgelaten, culminerend in de mensenrechtenverklaringen van de Bataafse Republiek, maar het heeft volgens Van Deursen nog tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw geduurd alvorens de Nederlandse cultuur voluit de kenmerken aannam van een godloze cultuur. Kenmerkend voor deze cultuur is dat zij het lichaam boven de geest stelt en het sterkere lichaam boven het zwakkere. Hoewel een dergelijke hedonistische cultuur het risico loopt zichzelf te vernietigen, is het draagvlak ervan thans breed, zowel in de politiek als in de wetenschap en de media.

Een beschrijving en poging tot verklaring van deze stroomversnelling in de jaren zestig biedt het boek *Nieuw Babylon in aanbouw* van James C. Kennedy, dat een bewerking is van het proefschrift waarop deze Amerikaanse historicus van Nederlands-Amerikaanse komaf in 1995 promoveerde aan de Universiteit van Iowa. De titel van zijn boek refereert aan een rond 1960 door de kunstenaar Constant Nieuwenhuys ontworpen project, 'New Babylon', dat een architectonische blauwdruk wilde zijn voor een anti-functionele samenleving waarin de mens zich volledig zou kunnen wijden aan spel en creativiteit (de 'homo ludens'). De culturele visie van Nieuwenhuys werd van grote

invloed op in het bijzonder de provo-beweging. Volgens Kennedy vertoonde de Nederlandse samenleving tegen het einde van de jaren zestig sterke gelijkenis met het 'Nieuwe Babylon' van Nieuwenhuys. Geen van de ons omringende landen veranderde gedurende dit decennium meer dan Nederland. Opmerkelijk daarbij was dat deze culturele transformatie niettemin met aanzienlijk minder geweld tot stand kwam dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten. Volgens Kennedy is dit in de kern van de zaak te danken aan de aanpassingsgezindheid van de politieke, religieuze en andere culturele elites aan de veranderingen, als zouden deze onvermijdelijk zijn geweest. Deze historistische denkwijze zou op haar beurt weer kunnen worden verklaard uit de rol die respectievelijk de calvinistische theologie, met haar accent op Gods hand in de geschiedenis, en het Duitse idealistische en romantische gedachtegoed in Nederland hebben gespeeld alsmede uit de vandoord relatief beperkte macht van de Nederlandse elites.

Het voornaamste probleem dat ik met het boek heb, is dat deze these zonder veel bewijsvoering reeds in de inleiding wordt gepresenteerd. In de daarop volgende zes hoofdstukken wordt deze vervolgens uitgewerkt voor een aantal deelterreinen. Zo komt achtereenvolgens aan de orde de aanpassingsgezindheid van de elites op sociaal-economisch, buitenlands-politiek, religieus, cultureel en politiek terrein. Daarbij vindt de behandeling telkens hoofdzakelijk plaats op basis van gedrukte bronnen, aangevuld met materiaal uit het Provo-archief en een tweëntwintigtal interviews. De in de diverse hoofdstukken vermelde gegevens worden uitgebreid verantwoord. Zo eindigt de hoofdstuktekst van het boek in feite reeds op blz. 217, waarna nog 80 bladzijden noten, 33 bladzijden bibliografie en 8 bladzijden register volgen. Desalniettemin ontkomt de lezer niet aan de bijna

voortdurende vrees dat slechts datgene wordt weergegeven dat kan fungeren ter onderbouwing van de centrale stelling van de auteur. Overigens is de in dit boek gehanteerde wijze van verslaglegging van onderzoek niet geheel ongebruikelijk in de Verenigde Staten.

Anderzijds overtuigt Kennedy mede door zijn grote kennis van zaken, juist ook op het gebied van religie en moraal, wel met zijn betoog over het ingrijpende karakter van de culturele veranderingen die de Nederlandse samenleving heeft ondergaan in de jaren zestig. Zelfs in zo'n mate dat het enige verwondering wekt dat zijn eindoordeel over dit decennium zoveel milder uitvalt dan dat van de hierboven aangehaalde Van Deursen. Zo kondigt Kennedy in zijn voorwoord weliswaar aan de lezer te willen overtuigen van de wellicht wat al te grote Nederlandse vrees om voor ouderwets te worden aangezien. In de inleiding voegt hij daar echter aan toe dat de manier waarop gezagdragers zijn omgegaan met de culturele veranderingen 'respect' afdwingt. De veranderingen zouden 'een aantal positieve ontwikkelingen' tot gevolg hebben gehad. Derhalve blijven de jaren zestig voor de auteur 'zowel een inspiratiebron als een waarschuwing'. Deze mildheid blijkt ook uit het slothoofdstuk, waarin de auteur een evaluatie van Nederland in de jaren zeventig en tachtig geeft, al refereert hij hierin wel summier aan de 'eigen problemen en blinde vlekken' die de zwakke reactie van de Nederlandse elites op de ontwikkelingen in de jaren zestig met zich meegebracht heeft. Na lezing van Kennedy's eigen, bij tijd en wijle onthutsende, relaas in de hoofdstukken ervoor, kan men zich in gemoede afvragen of deze waardering van het tijdvak niet als te positief moet worden aangemerkt.

Hans-Martien ten Napel

Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1995) 328 blz., prijs f 49,90.

Nu de jaren zestig meer dan een halve eeuw achter ons liggen, is de tijd rijp voor historisch onderzoek. In 1995 zagen vrijwel tegelijkertijd twee studies over het wedervaren van Nederland in dit decennium het licht. Naast het oorspronkelijk in het Amerikaans geschreven proefschrift van de jonge historicus James Kennedy *Nieuw Babylon in aanbouw* (elders in dit nummer van *Transparant* besproken), verscheen ook een uitgebreide studie van Hans Righart, hoogleraar politieke geschiedenis te Utrecht.

Evenals in eerder werk van zijn hand, maakt Righart in *De eindeloze jaren zestig* gebruik van uit de sociale wetenschappen afkomstige theorieën. Dat is nuttig. De geschiedwetenschap kan immers moeilijk zonder enige affiniteit met dergelijke theorievorming. In dit geval gaat het vooral om werk van de Amerikaanse socioloog Ronald Inglehart. In zijn relatief oude boek *The Silent Revolution* (1977) lanceerde hij de hypothese dat er in de westerse wereld tussen 1965 en 1975 een geleidelijke overgang plaatsvond van een 'materialistisch' naar een 'post-materialistisch' waardenpatroon. In het eerste staan economische en politieke stabiliteit centraal, in het tweede gaat het primair om de kwaliteit van het bestaan. Inglehart ziet als oorzaak voor deze verschuiving ingrijpende (structurele) veranderingen in de modern-industriële samenlevingen, welke veranderingen op hun beurt veroorzaakt werden door verschijnselen als langdurige economische groei, technische vooruitgang en de expansie van het onderwijs. De twee waardenpatronen corresponderen volgens Righart en Inglehart met twee generaties: een 'vooroorlogse generatie' (zij die geboren zijn in de periode 1910-1930), en een 'protest-

generatie' (zij die geboren zijn in de periode 1940-1955). Het verschuivende waardenpatroon is een verschijnsel dat zich in de hele westerse wereld voordoet, maar de mate van verandering is sterk afhankelijk van de dynamiek van het historische proces. In een land als Engeland, dat in de twintigste eeuw een relatief geleidelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt, zijn de veranderingen bijvoorbeeld veel minder heftig dan in Duitsland. Tussen deze uitersten neemt Nederland een tussenpositie in. Deze generatiesociologische theorie vormt het uitgangspunt van Righarts historische beschouwing. Zijn centrale hypothese – een aanvulling op deze theorie – is de gedachte dat de snelle materiële veranderingen in de naoorlogse periode *beide* generaties in een crisis bracht. Hij spreekt daarom van een *dubbele generatiecrisis*. De vooroorlogse generatie begon te twijfelen aan de oude vertrouwde waarden; ontzuiling en ontkerelijking waren het gevolg. Maar ook de jonge generatie kwam in de problemen. Zij had moeite de stap naar volwassenheid te zetten, enerzijds door het verschil in belevingswereld tussen jongeren en ouderen (het aloude generatieconflict), anderzijds door het ontstaan van een eigen jongerencultuur met een sterk hedonistisch karakter. Het is met name deze jongerencultuur, die Righart fascineert. Zijn tweede centrale hypothese heeft ook uitsluitend hierop betrekking. Naar Righarts stellige overtuiging had de hedonistische jeugdcultuur aanvankelijk veel meer een sociaal-cultureel dan een politiek karakter. Pas in de tweede helft van de jaren zestig veranderde dat. Doordat de jeugdcultuur toen politiseerde, kon deze integreren in de bestaande cultuur en konden de spanningen tussen beide generaties tot rust komen. Wat toen nog restte, was het postmaterialistische waardenpatroon. Dit gedachtengoed verbreedde zich langzamerhand over Nederland, om niet meer te verdwijnen. Vandaar dat Righart spreekt van de *eindeloze jaren zestig*. Righart heeft een boek geschreven, dat – het klinkt afgezaagd, maar is niet daarom niet minder waar – onmisbaar is voor wie geïnteresseerd is in de contem-

poraine geschiedenis van Nederland. Zijn sterkste punt is zonder twijfel de beschrijving van de protestgeneratie. Het hoofdstuk over de crisis in de vooroorlogse generatie is veelal gebaseerd op literatuur en levert niet veel nieuwe inzichten op. Des te interessanter zijn echter de hoofdstukken waarin op basis van gedrukte bronnen en periodieken een beeld wordt gegeven van de hedonistische jeugdcultuur. Een punt van kritiek betreft het feit dat Righart op zijn theoretische uiteenzettingen over generaties en waardenpatronen in het vervolg van zijn boek nauwelijks terugkomt. Juist een confrontatie tussen deze uit Amerika afkomstige sociologische theorie en de concrete historische werkelijkheid van ons kikkerlandje was interessant geweest.

Rutger Zwart

H.Ph. Vogel, H.W. Singor, J.A. de Moor, *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken* (Utrecht: het Spectrum, 1995) 328 blz., prijs f 39,90.

Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800 (second edition)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) 265 blz., prijs f 95,00.

In plaats van uitgebreid stil te staan bij de merites en defecten die aan beide boeken kleven, wil ik mij in kort bestek bezighouden met de vraag of in de gewesten van de Unie van Utrecht/de Republiek der Zeven Provinciën tussen 1568 en 1648 inderdaad sprake was van een militaire revolutie. Vooraf kort over beide boeken. Militaire geschiedenis in hoofdstukken is chronologisch opgebouwd. Na een hoofdstuk over de oorlogvoering in Griekenland en Rome, schreef ons verenigingslid A. Janse over de slag bij Crècy (1346). Anderen volgden over Machiavelli, psychiatrie, de 18de en 19de eeuw, over het Ottomaanse Rijk en de toekomstige krijg. Het grootste deel van het boek is leesbaar en redelijk belangwekkend. Bijzondere vermelding verdient het artikel van J.P. Puype 'Ontwikkeling en gebruik van draagbare wapens 1400-1800' en van J.A. de Moor 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen

in de 16e en 17e eeuw'. Dit laatste wil ik naast Geoffrey Parkers Military Revolution leggen. In 1988 verscheen de eerste druk, waarop een stortvloed van reacties kwam. Positief doordat onder andere Parker twee prijzen won, maar ook negatief doordat andere deskundigen wakker werden geschud en Parker betrapten op omissies. Zoals de titel van zijn bijdrage al suggereert, gaat De Moor in op deze Militaire Revolutie. Het aardige is dat Parker inmiddels in de nieuwe, tweede druk een zesde hoofdstuk heeft toegevoegd om zijn critici te antwoorden. Vreemd genoeg is het niet helemaal duidelijk waar Parker naar toe wil. Het is zelfs zo dat De Moor denkt dat het bij Parker "niet een revolutie betreft", maar wel "een snelle ontwikkeling". Eerlijk gezegd heb ik dit niet zo bij Parker begrepen (met name Bert Hall en Kelly DeVries die tot de voornaamste critici gerekend moeten worden, evenmin) en stelt hij mijns inziens dat er wel degelijk van een revolutie sprake was. Parker wil in zijn studie antwoord geven op de vraag hoe het mogelijk is dat Europa tussen 1500 en 1800 over de hele wereld koloniën kreeg en het rijkste en machtigste continent kon worden. Hiervoor waren, zo ontdekte hij, in beginsel een drietal militaire uitvindingen en ontwikkelingen verantwoordelijk: die van het linesschip, de toegenomen vuurkracht van de infanterie en het *trace italienne*. *Willem Lodewijk en Prins Maurits tekenen voor het tweede onderdeel van de revolutie. Aangezien een musketier twee minuten nodig heeft om z'n geweer te laden, is hij een gemakkelijke prooi voor aanstormende cavalerie. Willem Lodewijk adviseerde op 8 december 1594 om de schutters zes rijen diep op te stellen. Wanneer de voorste schutters gevuld hadden renden ze snel naar achteren om veilig te herladen. Gustaaf Adolf deed hier een schepje bovenop door zwaarder veldgeschut in te voeren. De Moor plaatst terecht een aantal kritische kanttekeningen bij Parker. De tactische vernieuwingen werden elders ook snel doorgevoerd. Bovendien worden die ontwikkelingen overschat (Parker gaf achteraf toe, dat bij belegeringen andere factoren*

minstens zo belangrijk zijn) en zijn de logistiek en mentaliteit van groter belang. Bovendien valt de numerieke omvang van de legers hard mee en deden de militairen vaak waar ze zin in hadden, zonder zich van de politiek veel aan te trekken (denk maar aan de watergeuzen – RdG). De Moor gaat zover, dat er wat hem betreft niet van een werkelijke revolutie sprake was. Ik op mijn beurt vraag mij af of Parker niet te weinig oog heeft voor een continu proces, dat vanaf de latere middeleeuwen waarneembaar is. Het is bijvoorbeeld ook weer niet zo nieuw dat Willem Lodewijk Romeinse auteurs las, als men bedenkt dat Vegetius in de middeleeuwen een bestseller was.

Ronald de Graaf

Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen: Sun, 1995) 928 blz., prijs f 89,50. Dit boek verdient een prijs, niet alleen vanwege het feit dat de auteur met betrekkelijk weinig gegevens een uiterst omvattend portret schetst van één van de eerste predikanten in Nieuw Amsterdam, maar meer nog omdat hij een voorbeeld ter navolging geeft van een gedegen vorm van mentaliteitsgeschiedenis.

De hoofdpersoon van de bijna duizend bladzijden is Evert Willemsz. Bogaert, een wees uit Woerden, die op vijftienjarige leeftijd goddelijke boodschappen krijgt nadat hij een tijdlang ziek is geweest. De rector van de Latijnse school ter plaatse legt deze boodschap, die oproept tot bekering, vast en publiceert ze met goedkeuring van de (orthodoxe) kerkeraad.

Evert weet zich vervolgens geïnteresseerd om predikant te worden en krijgt de gelegenheid om naar school te gaan en daarna op kosten van de magistraat in Leiden theologie te studeren. Van 1630 tot 1632 dient Evert als ziekentrooster bij de WIC aan de kust van Guinee. Na terugkeer in Nederland zendt classis Amsterdam hem als predikant (Bogardus) uit naar Nieuw Amsterdam. Hij raakt daar in conflict met de hoogste ambtenaren en besluit zijn zaak persoonlijk te verdedigen. Hij verdrinkt voor de kust

van Wales tijdens een schipbreuk in 1647.

Zowel over Evert als over ds. Bogardus was wel het een en ander bekend. Het briljante van dit boek is dat het de twee geschiedenissen aan elkaar koppelt en rond de enkele draadjes die er van hun levens overbleven een veelkleurig tapijt weeft. Wie een biografie verwacht kan teleurgesteld raken bij lezing van het boek, want het is meer een encyclopedisch overzicht over het gewone leven in Neerlands Gouden Eeuw. Door uitvoerig de omgeving van Everts omstandigheden uit te diepen, zoals het leven in een weeshuis, familiebanden, het functioneren van vroedschap en kerkeraad, de nieuwsvoorziening, schept Frijhoff een kontekst waarin het leven van Evert betekenis krijgt. Het boek dwingt groot respect af door de zorgvuldigheid en brede belezenheid die Frijhoff ten toon spreidt. Hij is op de hoogte met de laatste onderzoeksresultaten en vakdiscussies op het gebied van genealogie, theologie, psychologie en geografie. Bovendien is het een verademing dat de auteur het religieuze volstrekt serieus neemt. Hij verklaart Everts ervaring niet weg, maar probeert met behulp van parallelle ervaringen structuren te ontdekken. Ook de religieuze motieven van handelsondernemers laat Frijhoff in hun waarde: "Al klinkt de verwijzing naar God en de godsdienst voor ons wat plichtmatig, ze vormde voor de vroegmoderne mens wel degelijk een kapitale motivatie – wat overigens allermindst uitsluit dat in het leven van alledag andere motieven konden overheersen." (499)

De auteur rehabiliteert Bogardus' optreden in Nieuw Amsterdam: hij was het sociale geweten van de kolonie en achtte het zijn plicht om een bijbels protest te laten horen als er onrecht werd gedaan ten opzichte van de Indianen (731).

De methode die Frijhoff gebruikt kent echter ook een nadeel en dat is dat elk handelen van Evert met betekenis wordt geladen. Bij gebrek aan meer gegevens ontstaat er een behoorlijke interpretatieruimte, die soms ook anders ingevuld had kunnen worden. Op pag. 38 karakteriseert hij Everts religieuze ervaring als een "persoonlijke verta-

ling van zijn biologische rijping", waarbij de rol van het afleggen van openbare geloofsbelijdenis wordt veronachtzaamd als overgangsrite naar volwassenheid. Maar Frijhoff geeft zelf al expliciet aan dat hij een constructie maakt en in bijna 1000 pagina's zal heus wel het een en ander te vinden, waarover men verschillend kan denken, bijv. de koppeling tussen de vrij analytisch beschreven uitverkiezingsleer en de suggestie dat de "gelovige jongen zich het abstracte leerstuk van de predestinatie eigen maakte en er een concreet levensproject uit distilleerde." (352) Ook dit lijkt een (te) bewuste activiteit van de hoofdpersoon. Omdat er niet veel bekend is over Bogardus' zieleven, maakt de schrijver wellicht te makkelijk een pietist van deze temperamentvolle predikant. Er is wel eens sceptisch opgemerkt dat de biografische studie niet kan verklaren waarom Nieuw Amsterdam als Nederlandse kolonie verloren ging. Natuurlijk speelden allerlei structurele spanningen, zoals tussen handelspost of landbouwkolonie, een grote rol, maar de botsing van persoonlijkheden heeft mede bijgedragen aan de versnippering en het gemis aan identificatie met het project. Frijhoff maakt dit zeer duidelijk en daarnaast verstrekt hij allerlei informatieve excursen over hoe zwarten deel uitmaakten van de kerkelijke gemeente in de beginperiode en hoe de relatie kolonie en patria zich ontwikkelde. Ik kan niet anders concluderen dan dat dit meesterlijk boek bestudering zeker waard is.

Hans Krabbendam

W.L. Meijer *Kleinood en aanstoot. De honderd guldenprent en andere bijbelse historien van Rembrandt* (Leiden: J.J. Groen & Zoon, 1995) 128 blz., prijs f 29,95.

Het zoeken naar het preciese onderwerp en de betekenis van een kunstwerk heeft sedert de tentoonstelling *tot Lering en Vermaak*, in het Rijksmuseum te Amsterdam, 1976 in ons land een hoge vlucht genomen. De flamboyante Utrechtse hoogleraar kunstgeschiedenis E. de Jongh had met zijn studenten de catalogus geschreven. Het publiek werd geconfronteerd met

een boeiende problematiek: kunstenaars laten een herkenbare wereld zien – naar het schijnt – die toch voor de argeloze toeschouwer ontoegankelijk is. Hun werkelijke intenties zijn niet direkt duidelijk. Of vergissen we ons? Is de situatie ten opzichte van toen, wellicht sterk veranderd? Wisten de tijdgenoten van een zeventiende eeuwse hollandse schilder – zeg Rembrandt – gewoon direkt wat de schilder bedoelde? Zijn we in onze eeuw het verband kwijtgeraakt? Zien we wat we niet behoren te zien en zien we niet wat we zouden moeten zien?

Het is de verdienste geweest van de kunsthistorici Aby Warburg (1866-1929) en Erwin Panofsky (1892-1968) dat zij de start hebben gegeven tot een nieuwe kunstdiscipline, de iconologie. De iconologische methode zoals Panofsky die in 1939 formuleerde, gaat er vanuit dat aan een kunstwerk meerdere betekenislagen zijn te onderscheiden. Hij concentreert zich niet zoals zijn tijdgenoten op de vorm – de stijlgeschiedenis – maar vooral op het achterhalen van de betekenissen. Panofsky onderscheidt drie stappen. Tegenwoordig zijn er kunsthistorici die tenminste vier methodische stappen nodig achten. De eerste stap, de pre-iconografische beschrijving sluit aan bij, wat de oplettende waarnemer direkt kan zien. Hetgeen onomstotelijk aanwezig is in het kunstwerk (Tatsachenhaft) wordt aangevuld met de nuances die de toeschouwer opmerkt in de wijze van mededelen (Ausdruckschaft).

De tweede stap, de eigenlijke iconografie, beschrijft de relatie tussen de wereld van het kunstwerk en de gebruikte motieven. De waarnemer kan niet meer steunen op hetgeen hij in zijn eigen wereld kent. Vertrouwdheid met de gebruiken is noodzakelijk; kennis van de dagelijkse dingen, van de beeldmotieven, van de teksten die men in een bepaalde tijd kent en gebruikt. Om in deze betekenislage te kunnen doordringen, is meer nodig dan het zintuiglijke, met het kunstwerk als voertuig. Door een intellectuele inspanning van analyse en synthese worden de gebruikte beeldmotieven, anekdoten of allegorieën betrokken op het kunstwerk. Na het beschrijven en het zoe-

ken naar equivalente motieven en teksten moeten de motieven op elkaar worden betrokken en de diepere zin van een tijd worden gezocht. Dat is de derde stap in de iconografische methode. Deze stap is tegelijkertijd de moeilijkste. Het is meer dan het beschrijven van een beeld. De bedding waarin het kunstwerk ontstond, die naar het mij voorkomt geestelijk van aard is, wordt gereconstrueerd. De culturele traditie van een tijdperk moet zo in beeld komen. Het is een poging tot verstaan van de tijdgeest. Panofsky noemde het iconologie. De iconologische interpretatie staat niet op zichzelf, maar wordt gerelateerd met en getoetst aan andere observaties en studies van een tijdvak. Ook de persoonlijke levensgeschiedenis van de kunstenaar wordt bij het vinden van de juiste interpretaties betrokken. Hier reikt de kunstwetenschap ver over haar eigen schuttinkje heen om de literatuurgeschiedenis, de kerkgeschiedenis, de dogmengeschiedenis, de mentaliteitsgeschiedenis en andere omwonenden – die ook tot een beter verstaan van het kunstwerk kunnen bijdragen – de hand te schudden.

Meijer heeft het zichzelf niet eenvoudig gemaakt. Over Rembrandt zijn talloze publikaties verschenen. Ook in de laatste twintig jaren hebben veel gezaghebbende schrijvers zich met Rembrandts leven en werk beziggehouden. De schrijver wil de lezer uitleggen hoe het beeld dat wij van Rembrandt van Rijn hebben, zich in de loop der eeuwen heeft gewijzigd. Hij laat zien welk een 'grote waterscheiding' er ligt tussen onze tijd en de Gouden Eeuw. In het eerste hoofdstuk zijn Francesco Goya en Jacques Louis David en in het laatste hoofdstuk Gustav Courbet opmerkelijke verschijningen in een boekje over Rembrandt. Gebrek aan originaliteit kan de schrijver niet worden verweten.

Hij gaat in op strijdpunten m.b.t. Rembrandts leven: zijn verhouding tot de kerk, de relaties die hij had na de dood van Saskia, zijn eerste vrouw. Meijer bespreekt in hoog tempo vele werken van hem. Gaandeweg krijgen de – met forse streken neergezette – formuleringen meer reliëf. Hij schetst Rembrandt niet

als de kunstenaar die louter bijbelse motieven gebruikte vanuit de beeldtraditie van zijn tijd. Hij ziet hem als de kunstenaar die vanuit zijn christen-zijn de historieschilderkunst een barokke bewogenheid verleende. Hier moet een goede kennis en een intensieve omgang met de Schrift zijn geweest. Rembrandt komt naar voren als de kunstenaar die als geen andere Hollandse vakgenoot de Bijbelse boodschap artistiek wist te vertolken. Meijer heeft met zijn boekje een register opengetrokken dat in de kringen van de kunsthistorici een weinig bekende klank heeft. Wil de kunsthistoricus het werk van Rembrandt op de wijze van Panofsky openleggen en deze wereld betreden, is kennis van de 'literaire bronnen' waarmee Rembrandt is opgegroeid en waarin hij waarschijnlijk dagelijks las, onontbeerlijk. Kennis van de Bijbel en de hoofdpunten van de gereformeerde belijdenis zijn echter geen gemeengoed meer in wetenschappelijke kring. Alleen al om die reden verdient Meijers boekje waardering. Hij heeft gepoogd door te dringen tot nog onbekende aspecten van Rembrandts oeuvre. Het volledig doorlezen van dit boekje kostte me meer dan enige moeite. De titel doet vermoeden dat het boekje vooral zal gaan over de Honderd guldenprent van Rembrandt, ingebed in de wereld van wat men in de zeventiende eeuw verstond onder de *Istoria*. De lezer moet echter geduld oefenen tot bladzijde 86 voor het zover is. De betekenis van de *Istoria*, sedert de vroege Renaissance, en hoe de ontwikkeling van dit thema bij Rembrandt tot een geniale ontplooiing komt, heb ik node gemist. De schrijver neemt een wel wat grote aanloop voor hij het moment geschikt acht de honderd guldenprent aan de orde stellen. Enige stroomlijning zou het betoog aanzienlijk versterken. Daarbij is de schrijver bedreven in het formuleren van cryptische zinnen en het ombouwen van gangbare uitdrukkingen, die het noodzakelijk maken de vaart van de gedachten te onderbreken en de zinnen nog enige malen te herlezen. Daarbij bekruipt mij de vraag: wie zou dit begrijpen? De schrijver voert de lezer met een bewonderenswaardige bele-

zenheid langs een keur van kunsthistorische punten - te veel en snijdt belangwekkende onderwerpen aan. Welk publiek heeft de schrijver in gedachten? Om dit betoog te kunnen volgen, is een veel uitvoeriger geïllustreerd werk noodzakelijk. Wanneer hij een werk van Lucas van Leyden - (zonder illustratie) vergelijkt met het schilderij van Rembrandt 'Paulus en Petrus' in gesprek (zonder illustratie) ontstaat er een visueel vacuüm. Deze situaties tref ik vele malen aan. De lezer die het beeldmateriaal niet kent of in de kast heeft, haakt dan af. De wijze waarop wordt geargumenteed, vind ik niet steeds overtuigend. Een voorbeeld. Bij een conclusie die Meijer trekt en vervolgens verbindt met noot 14 op pagina 18, teken ik bezwaar aan. Wanneer hij het schilderij van Jacques Louis David, *De dood van Marat* aanvoert als een christologisering van het mensbeeld, stelt hij 'De attributen van de republikeinse volksman zijn herkenbaar ontleend aan de graflegging van Christus' met verwijzing naar Alpatow M.W. *Studien zur Geschichte der westeuropäischen Kunst*. Köln, 1974 pp.276-291, maar weer zonder een vergelijking van twee foto's. Alpatow legt in zijn essay een verband tussen het schilderij 'De dood van Marat' en het schilderij van Caravaggio, 'De graflegging van Christus' (p.281). Dit betreft een stilistisch verband: David kan wellicht de slaphangende armen van de dode in het werk van Caravaggio hebben opgemerkt. Hij kan getroffen zijn door het onopgesmukte realisme van de Italiaan en daarvan zelfs schetsen hebben gemaakt (p.282). Verder kan David evenzeer gedacht hebben aan een sarcofaagvorm, zoals bij de rijke Etrusken en de Romeinen de doden in gebeeldhouwde vorm - maar dan als levend - op hun doodskist lagen (p.283). Wat de attributen bij Marat betreft: daar zijn een stuk papier een veer, een inktpot en een mes. Hiervan is bij Caravaggio's werk geen spoor. Meijer bedoelt kennelijk enige overeenkomst van de voorgestelde dode figuren qua houding. 'Christologisering van het mensbeeld' vind ik een veel te sterke wijze van spreken. Indien de schrijver meent daarmee een

tendens in die tijd te kunnen typeren, dan moet hij meer ruimte nemen dit overtuigend uit te leggen. W.L.Meijer is geen onbekende vanwege zijn boeken en artikelen. Hij staat bekend als een gedreven mens. Deze intentie is ook in dit boekje te bemerken. De kunsthistorische benadering en de gereformeerde exegetische strijden om de voorrang. Wint de intuïtie het nu van de bezonnenheid? De kwaliteiten van Rembrandts werk zijn reeds door vele voortreffelijke schrijvers, waaronder Christian Tümpel beschreven. Echter het inkleuren van Rembrandts oeuvre met onze kennis van het gereformeerde belijden is een delicaat werk en dus riskant. Daarbij mogen verbanden die de schrijver vermoedt tussen de kunstwerken en gangbare boekjes niet worden aanvaard als een bewijs met overtuigingskracht. Om te spreken in termen van Panofsky: de derde stap in het iconologisch doorvaren - waarbij intuïtieve vaardigheid een plaats heeft - mag niet worden genomen, voordat de eerste en de tweede stap - van beschrijven en analyse - zo volledig mogelijk doorgewerkt zijn. Het is een grote taak om een compleet beeld te formeren van een kunstenaar of een tijdvak - ik geef het toe. Andere bekende schrijvers over Rembrandt als Christian Tümpel en Gary Schwartz hebben hierin omzichtiger en terughoudender gehandeld. Het onderwerp is te veel omvattend voor zo'n dun boekje. Hoewel de iconologie een integraal bestanddeel van de kunstwetenschap is, achtte Panofsky het gevaar reëel dat de iconologie zich gaat gedragen, zoals de astrologie zich verhoudt tot de astronomie. Panofsky zag zelf ook in, dat de derde methodische stap, in samenhang met de tweede stap, de moeilijkste is, te meer daar hij stelde dat ook aan de waarde van de intuïtie geen afbreuk mocht worden gedaan. De intuïtieve gaven om dingen met elkaar te verbinden - die vooralsnog geen verband lijken te hebben - zijn soms sterker ontwikkeld bij de begaafde leek dan bij de belezen geleerde. Meijer lijkt me, zit ongeveer tussen deze twee uitersten in. Het boek ziet er keurig verzorgd uit, voorzien van vele zwart-wit

foto's, die doorgaans goed zijn overgekomen. Het papiersoort van het tekstdeel is goedkoop zuigend papier, zodat sommige foto's wat aan helderheid hebben verloren. Het boekje is voorzien van uitklapbare flappen met foto's, die de lezer steun kunnen bieden tijdens het lezen. Het boek is voorzien van een uitgebreid notenapparaat en een persoonsregister.

Jan Veldman

Eric Hobsbawm, Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991 (Amsterdam: Het Spectrum) 723 blz., prijs f 9,90.

Het einde van onze eeuw is in zicht. Evenals in voorgaande eeuwen is dat een gouden tijd voor onheilsprofeten. Zeker nu we aan het eind van een millennium staan, zullen de onheilsprofetieën over elkaar buitelen. Het "wooden der volken" geeft genoeg aanleiding hiervoor. Als er bij dergelijke voorzeggingen nog gebrek is aan onderwerpen, het laatste boek van de historicus Eric Hobsbawm biedt een ware goudmijn! De val van het communisme, de ongebreidelde vrijheid, de instabiele democratieën, het uiteenvallen van de SU, het opkomend nationalisme. Stuk voor stuk onderwerpen waarvan Hobsbawm in schrille kleuren een paneel van ondergang schetst. Niet zonder reden zal Hobsbawm een uitspraak van de Britse filosoof Isaiah Berlin als één van de motto's van het eerste hoofdstuk opgevoerd hebben: "Ik heb het grootste deel van de 20e eeuw meegemaakt. (...) Ik denk aan deze eeuw alleen maar als aan de verschrikkelijkste eeuw uit de westerse geschiedenis". Zijn overzichtswerk over de 19e eeuw sloot Hobsbawm nog af met de volgende woorden: "Er lijkt heel wat op te wijzen dat de 21e eeuw een betere wereld te zien zal geven. Als de wereld erin slaagt zichzelf niet te vernietigen (d.w.z. door een kernoorlog), is dat zeer waarschijnlijk". Nu is de auteur echter aanmerkelijk somberder: "De structuren van de menselijke samenleving zelf, met inbegrip van een aantal maatschappelijke grondslagen van de kapitalistische economie, staan op instorten als gevolg van de uithol-

ling van wat we uit het verleden hebben geërfd. Onze wereld wordt zowel met explosie als met implosie bedreigd. Ze moet wel veranderen."

Er moet iets veranderen. De huidige structuren zijn volgens Hobsbawm dringend aan vernieuwing toe. Als die vernieuwing niet lukt, dan is de toekomst uiterst somber. De laatste regel van zijn boek is hierover heel duidelijk: "En de prijs van mislukking, dat wil zeggen het alternatief van een veranderde samenleving, is de duisternis". Vanwaar ineens die sombere geluiden?

Hobsbawm vindt om diverse redenen een megafestijn om de verworvenheden van deze eeuw te vieren niet relevant. Hij schetst onze 20e eeuw als een "Age of extremes". De wereld werd enerzijds beheerst door een zich voortdurend ontwikkelende technologie, die triomfen heeft gevierd waarvan we aan het begin van deze eeuw nog niet eens zouden dromen. Tijd en afstand zijn in feite goeddeels uitgeschakelde grootheden geworden. Het amusement heeft een grote vlucht genomen. In elke huiskamer is er aan het einde van deze eeuw meer vermaak en informatie dan de keizer van Duitsland aan het begin van deze eeuw tot zijn beschikking had. Elke dag, elk uur, elk ogenblik. De "fun morality" zou toch blije gezichten moeten opleveren?

De mobiliteit heeft een grote vlucht genomen. De uitvinding van de automobiel heeft een ongekend grote invloed gehad op het doorbreken van sociale patronen. Zeker de democratisering van de automobieliteit vanaf de jaren '60 heeft dit proces versterkt. Vliegtuigen hebben van de wereld een "global village" gemaakt. Contacten met vrienden, kennissen of zakenrelaties kunnen via satellieten zonder problemen gelegd worden. Met beeld erbij. Kortom, een ongeëvenaarde, geweldige vooruitgang.

Maar toch. Het gevoel van onbehagen is evident. De uitersten raken elkaar. Naast die ongeëvenaarde vooruitgang is er ook sprake een "collectieve kamikaze-actie", van waanzinnige wreedheden en ongekende moordpartijen. Sinds het begin van deze eeuw zijn er, zo hebben statistici berekend, ruim 180 miljoen

mensen omgebracht in een groot aantal gewapende conflicten. Deze eeuw is de eeuw van twee wereldoorlogen, de eeuw van twee xenofobie, de eeuw van massamoord van Auschwitz tot Burundi, van Srebrenica tot Lidice. De eeuw ook waarin afscheid genomen werd van de grote ideologieën, daarmee de moderne mens in opperste verwarring achterlatend. Zonder stuur, zonder God, zonder hoop. De val van het communisme, het wegvallen van de Koude Oorlog, het instorten van de SU tot 19e eeuwse proporties: het zijn alle zaken die een volgende wereldoorlog niet dichterbij brengen, maar wel een enorm stuk instabiliteit veroorzaken, waarvan het effect op lange termijn zich onmogelijk laat inschatten.

Hobsbawm heeft in zijn "Een eeuw van uitersten" (1995) een poging tot karakterisering van onze 20e eeuw gewaagd. Het is m.i. de grote verdienste van deze historicus dat hij het aandurft een integrale geschiedschrijving te geven van deze eeuw. De "korte 20e eeuw" verdeelt hij in drie tijdperken: het "tijdperk van ramspoed", het "gouden tijdperk" en de "aardverschuiving". De auteur heeft een zekere traditie opgebouwd in dergelijke geschiedschrijving. Ik hoef alleen maar te herinneren aan zijn trilogie over de 19e eeuw (The Age of Revolution (1962), The Age of Capital (1975) en The Age of Empire (1987)).

Voor een dergelijke aanpak is een zekere durf nodig, juist ook omdat zo'n aanpak makkelijk verzandt in het schetsen van (te) eenvoudige schema's. Dit gevaar wordt versterkt door het feit dat Hobsbawm's leven ongeveer parallel loopt aan de door hem beschreven periode. Hij is zich overigens wel van dit gevaar bewust: " (...) van mijn vroege tienerjaren tot de dag van vandaag, ben ik mij bewust geweest van het openbare leven, dat wil zeggen dat ik er visies en vooroordelen over heb vergaard, meer als tijdgenoot dan als historicus. Dit is een van de redenen waarom ik als historicus gedurende het grootste deel van mijn loopbaan het schrijven over deze tijd heb vermeden..."

Hobsbawm werd in 1917 in de Egyptische stad Alexandrië geboren. Het jaar dus van de Russische revolutie. Al in 1933

sloot Hobsbawm zich aan bij de communistische partij. "De tijd vroeg om een radicale oplossing. Ik was Brit en jood, dus voor mij was er geen alternatief".

Onmiskenbaar draagt dit boek dan ook het karakter van een rechtvaardiging van zijn persoonlijke levensopvatting. Voor zover niet bekend: Hobsbawm kan aangemerkt worden als de vaandeldrager van de marxistische geschiedschrijvers. En in dat marxisme lijkt hij onverbeterlijk. Alhoewel hij meer oog lijkt te krijgen voor het feit dat naast economische verklaringen ook politieke en militaire gebeurtenissen verstrengeld zijn met ideeën en dromen, is zijn jongste pennevrucht niet zonder reden aangeduid als "Een rechtzinnige dodenmars van het kapitalisme". Ondanks alle goede zaken die over dit boek te zeggen zijn, lijkt het geheel toch veel op rechtvaardiging van de communistische aberraties van de auteur. De keuze van de jaartallen voor de "korte 20e eeuw" zijn al sprekend genoeg: 1914 en 1991: van Sarajevo tot Sarajevo. Op het belang van deze jaartallen valt niet veel af te dingen. Tussen die twee jaren speelde het zich allemaal af: het eerste jaartal luidt de Eerste Wereldoorlog in, de oorlog waarin de zo belangrijke Russische Revolutie plaatsvond. 1991 staat voor de ondergang van de Sovjet-Unie. Deze ondergang noemt hij een ramp voor de hele wereld, zonder enig positief effect. Er is hierdoor een zwart gat ontstaan, waardoor de internationale situatie een stuk instabieler is geworden.

Het somberen van Hobsbawm aan het einde van zijn boek zal m.i. voor een groot deel terug te voeren zijn op de val van het communisme en van de SU. Deze gebeurtenissen hebben een zodanig destabiliserend effect op het wereldgebeuren dat er wel zeer snel een alternatief moet komen, wil de wereld niet "in duisternis gehuld worden".

Dat de val van de SU een destabiliserend effect heeft (gehad), valt m.i. moeilijk te ontkennen. Van harte onderschrijf ik ook zijn ongezoeten kritiek op het kapitalisme. Onze maatschappij is naar het oordeel van de auteur een onsamenvangende verzameling van egocentrische individuen geworden. Een dergelijke maatschappij was altijd impli-

ciet aanwezig in de theorie van de kapitalistische economie. Meer moeite heb ik met de dialectische capriolen die Hobsbawm uithaalt om de waarde van het communistisch systeem in de SU voor de ontwikkeling van de westerse wereld aan te geven. Geheel in zijn traditie geeft hij een proeve van een stuk onvervalste dialectiek, die zo geforceerd aandoet dat ze eerder ergernis dan bijval ontlokt. Een voorbeeld.

Volgens Hobsbawm is de belangrijkste prestatie van de Sovjet-Unie dat zij het kapitalisme heeft gered. Geheel volgens vertrouwd dialectisch recept wordt van een mislukking een daverend succes gemaakt. Tweemaal voorkwam het Sovjet-systeem de ondergang van de Westerse economie: één keer in vreedstijd en één keer in oorlogstijd. In de Tweede Wereldoorlog had het Westen de Duitsers nooit op de knieën gekregen. Alleen met steun van de SU is dat gelukt. Ook was het het succesvolle voorbeeld van de Russische planconomie dat het kapitalisme een uitweg bood uit de crisis van de jaren '30. Het zette het Westen na 1945 op de weg naar een gemengde economie. "Deze toepassing van Sovjet-russische ideeën moet wel effect gehad hebben (...)" (p.320)

Het communisme, dat de vernietiging van het kapitalisme toch volgens oud marxistisch beginsel hoog in haar vaandel heeft staan, heeft dat kapitalisme dus gered. Als dat geen staaltje van dialectische inventiviteit is...

Over de Sovjet Unie kan de auteur overigens moeilijk iets negatiefs op papier krijgen. Dat in het Westen communisme een soortnaam geworden is voor alles wat te maken heeft met grof machtsmisbruik, intimidatie van de burgerbevolking, extreme wapenwedloop en gigantische materiële misère ontmoet bij hem geen bijval. Het Gouden Tijdperk, de tussenperiode in deze eeuw na de Tweede Wereldoorlog, weet Hobsbawm ook voor de Sovjet Unie en de Oostbloklanden positief "in te vullen". De levensstandaard schoot volgens hem omhoog. De basis hiervoor was al gelegd door de door Hobsbawm uiterst positief gewaardeerde Lenin. Ja, Stalins tijdvak is duidelijk minder, maar zelfs dan ziet hij nog positieve

kanten. Om zo'n mammoet-tanker als de SU ietsjes van koers te krijgen, vallen er nu eenmaal wel eens slachtoffers. Het rooms-katholieke adagium van het doel dat de middelen heiligt, doet ook hier opgeld. En geloof maar niet dat Stalin een agressieve buitenlandse politiek voor ogen stond. Het Molotov-Von Ribbentrop-pact bijvoorbeeld was voor Stalin een louter defensieve aangelegenheid.

Over de VS is Hobsbawm – vanzelfsprekend in zijn dialectische benadering – minder positief. Zo is het ontstaan van "slechte" regeringen in het Oostblok niet aan Stalin te wijten, maar aan de agressieve koers van de VS direct na de oorlog.

Als je dit alles leest, ontstaat er wellicht het idee dat het boek van Hobsbawm het best een plaatsje kan krijgen in een museum in Moskou waarin het recente communistische verleden in woord en beeld bijeen wordt gebracht. Dat is echter beslist niet het geval. De door Hobsbawm gekozen interpretatie van deze korte 20e eeuw is zo ongeënuanceerd vanuit communistische visie geschreven, dat er makkelijk kritiek op te geven valt. Deze aanpak heeft echter wel het voordeel dat er gezocht wordt naar een concept, naar een duiding. Geheel in de dialectische traditie van de auteur moet deze beschrijving van de korte 20e eeuw een reactie oproepen. Zo prikkelend is dit werk van Hobsbawm zeker geschreven.

Waarde heeft het boek zeker. In sommige ethisch geladen opmerkingen verdient de auteur absoluut bijval. Ik denk dan aan zijn kritiek op het volledig losgeslagen vrijheidsdenken. Er heeft een ongekende morele ontworteling plaatsgevonden, die we mét Hobsbawm een gevolg moeten noemen van de ongetemde kapitalistische expansiedrang.

Hobsbawm gelooft er niets van dat die (theoretische) vrijheid meer geluk heeft opgeleverd. Geluk is meer dan het wegvallen van regels en verordeningen. Geluk is niet op programmatistische manier te bereiken. Ook zijn visie op de doorge-slagen vrouwenemancipatie en het gebrek aan historische kennis zijn behartenswaardig. De inmiddels bekende vraag van een student geschiedenis (1) aan

Hobsbawm spreekt boekdelen: "Houdt de benaming "Tweede Wereldoorlog" in dat er ook een eerste is geweest?"

Nee, wie met interesse dit boek gelezen heeft, zal niet alleen met kritiek komen. Bovendien: Hobsbawm kan schrijven! Zijn hoofdstukken over economie en cultuur zijn goed geschreven. En, het is al gesteld, hij durft het aan om als 20e eeuw een omvattend beeld van deze eeuw te geven. Zijn boek zal dan ook zeker invloed hebben op latere beschrijvingen van deze eeuw. De belangrijkste boodschap van dit boek is m.i. vooral het signaleren van het feit dat de 20e eeuwse mens op diverse terreinen zijn grenzen heeft overschreden, als nooit tevoren.

Je wordt er stil van als je de enorme uitersten van deze eeuw tot je laat doordringen. Dan lijken grote dogma's niet meer te passen. Dan lijken alle premisen, van welke levensbeschouwing ze ook uitgaan, te verbleken.

De totale leegte, dat is wat rest. Zeer indringend ervaar ik dat als ik met een klas kijk naar een video over de Holocaust, waarin een Tjechische jood zijn verhaal doet. Hij ziet op een morgen een vrachtwagen, afgeladen vol met vrouwen, naar de gaskamers rijden. Een van zijn vrienden bidt dan tot God of Hij wat wil doen aan deze afschuwelijke moordpartij. De doodskreet van duizenden jonge vrouwen ging hem door merg en been. Er gebeurde echter op dit gebed niets: "Nothing happens. En than he said: "There is no God"."

Er is inderdaad genoeg reden om somber te zijn over de toekomst. Alhoewel een duidelijk mondiaal vijandsbeeld meer en meer gaat ontbreken, lijkt de invloed van kleinere terroristische groeperingen toe te nemen. Er is sprake van democratisering van vernietigingsmiddelen. Oorlogen van het formaat van de Tweede Wereldoorlog lijken wellicht ver weg, "kleine" oorlogen zijn er volop: ik hoef maar te wijzen op de oorlogen tussen Iran-Irak, de gigantische slachtpartijen op de Balkan en Burundi.

Maar vooral moet m.i. gewezen worden op het gevaar van de totale leegte die lijkt te ontstaan na het wegvallen van de "grote vertellingen". De negatieve consequenties hiervan kunnen m.i.

moeilijk overschat worden. Een andere onheilsprofeet Neil Postman heeft hiervoor ook aandacht gevraagd in zijn jongste publicatie "The End of Education". Dit werk lijkt gebaseerd op een uitspraak van Nietzsche: "Hij die een waaróm heeft om voor te leven, kan bijna elk hóe verdragen". Zonder een nieuw hervonden hoger doel is de cultuur, is het onderwijs gedoemd te mislukken. Hij pleit voor nieuwe vertellingen, bedoeld als schurkpaal, als stapsteen.

Als je al dat geroep om nieuwe vertellingen, normen en waarden hoort, lijkt het een ideale tijd voor de kerken om het verloren terrein terug te veroveren. De vraag is echter of de moderne mens, ondanks al zijn "waaroms", nog in is voor een boodschap waarin hijzelf weggecijferd wordt en "sola gratia" centraal staat.

De onlangs gevoerde discussie in Trouw is wat dit betreft van illustratieve waarde. In dit dagblad werd een uitgebreide discussie gevoerd over waarden en normen. Alle discussiepartners waren het erover eens dat er een moreel kader gevonden moet worden om het leven zin te geven en antwoord te vinden op de grote vragen. De filosoof Paul Cliteur, VVD-lid en voormalig voorzitter van het Humanistisch Verbond, verlangt een uitputtend debat over de bronnen van de moraal, opdat de atheïstische overtuiging zal zegevieren: "God moet niet wegglijden in vergetelheid, maar na een redelijk gesprek worden ontroond". Andreas Kinninging is veel minder optimistisch over de mens. Deze universitaire docent politieke filosofie en staatkunde ziet de mens als een woeste barbaar, die van nature zonder bedenken moordt en roof. Hij ziet de uitweg in een goede opvoeding, in noeste beschavingsarbeid. Frits Bolkestein ziet veel meer in herijking van de joods-christelijke traditie.

Het is de vraag of de waardevolle bijdrage van Van Deursen aan deze discussie veel bijval geogst heeft. In zijn bijdrage valt hij vooral de gedachte aan dat moraal gevonden kan worden in de joods christelijke traditie. Traditie heeft geen gezag. "Moraal heeft meer nodig dan een eerbiedwaardige traditie, ook in een democratisch bestel.

Democratie is alleen werkelijk bestaanbaar, als zij zich richt naar een hogere norm dan zij zelf kan voortbrengen. (...) Voor hem (een christen (RT)) geldt altijd het "Gode meer gehoorzaam dan de mensen. Daarin ligt zijn morele houvast." Deze weg, die Van Deursen wijst, is niet de weg die Hobsbawm aanwijst. Hij pleit voor een alternatieve weg, voordat de duisternis invalt. Welke weg dat is, blijft in de nevelen van zijn verbaal geweld verborgen. Een terugkeer naar het doctrinaire communisme ziet zelfs deze verstokte communist niet zitten.

Voordat de duisternis invalt... Is dit pessimisme gerechtvaardigd? De vraag van David waarom de volken woeden en ijdelheid bedenken is niet zomaar in een handomdraai op te lossen. Het lijkt te gemakkelijk om een christelijk of een communistisch sjabloon over de geschiedenis te leggen en daarmee het ultieme antwoord te geven. In Hand. 4 wordt de overbekende vraag naar de zin van alle lijdens herhaald in een indrukwekkend, eensgezind gebed van de apostelen. Het is m.i. niet verkeerd om aan het eind van dit artikel een deel uit dit inhoudsvolle gebed te citeren:

"De koningen der aarde zijn tezamen opgestaan, en de oversten zijn bijeenvergaderd tegen de Heere, en tegen Zijn Gezalfde. Want in der waarheid zijn vergaderd tegen Uw heilig Kind Jezus, Welken Gij gezalfd hebt, beiden Heródes en Pontius Pilatus, met de heidenen en de volken Israëls;

Om te doen al wat Uw hand en Uw raad te voren bepaald had, dat geschieden zou." (Hand. 4: 26-28)

Deze wetenschap van een aantal eenvoudige vissers mag voor de christen een hele troost zijn.

Richard Toes

SCRIPTIEBESPREKING

In deze rubriek verschijnen korte samenvattingen van afstudeerscripties aan universiteiten en hogescholen die de belangstelling verdienen van de lezers van *Transparant*. De redactie ontvangt graag besprekingen van de schrijvers zelf op diskette in maximaal 400 woorden met vermelding van auteur, titel, instelling, jaar, aantal pagina's en eventueel bestelwijze en verkoopprijs.

Karel de Kale en de *Miracula Sancti Germani* van Heiric van Auxerre

Mijn scriptie gaat over de heilige Germanus van Auxerre. Voor mij als historicus is een heilige slechts iemand waarin de mensen geloven. Dertig jaar terug werden hagiografische geschriften nog ijverig nageplozen op feiten over de heilige - toen had men het ook over 'pia fraus'; tegenwoordig richt het onderzoek zich meestal op de functies die een heilige voor zijn maatschappij vervulde. Maar daardoor blijft het probleem onopgelost hoe het mogelijk is dat de middeleeuwen geloofden in een 'constructed saint'? (zie T. Head 1990 *hagiography and the cult of the saints*). Mijn onderzoek betrof niet de heilige zelf, die door een recente heiligenlijst van de Benedictijnen (*Dix-mille saints*) nog steeds geëerd wordt als apostel van Engeland, maar de beschrijving van het leven van een vijfde-eeuwse bisschop in de negende eeuw door de geleerde monnik Heiric uit het klooster van Saint-Germain te Auxerre. Heiric was de leerling van Haymo van Auxerre, Lupus van Ferrières en direct of indirect had hij ook kennis genomen van de geschriften van Scotus Erigena.

Het werk van Heiric van Auxerre staat bekend als een van de hoogtepunten van de dichtkunst in de negende eeuw en maakte onderdeel uit van de karolingische renaissance. In het algemeen wordt zijn *Miracula Sancti Germani* als een aanvulling gezien op zijn *Vita Sancti Germani*. Maar de inhoud en de vorm van deze boeken verschillen zozeer, dat deze stelling niet staande kan worden gehouden. De *Miracula Sancti Germani* zijn een zelfstandig werk.

Van de *Miracula* wordt vooral het tweede boek gelezen. De onderzoekers gingen namelijk uit van de veronderstelling dat bij hagiografie slechts het tweede boek interessant was, want dat ging over de tijd van de auteur zelf; het eerste boek bestond volgens hen uit vrome fantasie. Bovendien was het onderzoek in het begin van deze eeuw gericht op grote politieke figuren; het twee-

de boek van de *Miracula* vertelt over de translatie in 859 van Germanus' relikwie door Karel de Kale, die daarna in een veldslag tegen zijn broer Lodewijk de Duitser (natuurlijk) wint.

Mij interesseerde nu de vraag welk belang het gedeelte van Heirics verhaal had in het geheel van de *Miracula*. Na vertaling van de hele tekst blijkt dat boek II één geheel vormt met boek I, dat ook veel langer is. Het fragment over de translatie in 859 is deel van een verhalen-serie die de eer van de heilige Germanus en dus de eer van het klooster Saint-Germain te Auxerre uitdroegen. Het boek is opgedragen aan de meesters van de beginnende novicen, die zich hun zware verantwoordelijkheid moeten realiseren. Zij zijn het christelijke voorbeeld voor de andere twee orden in de maatschappij.

Deze *Miracula* nu worden in 875 samen met de *Vita* door Heiric in een wijdingsbrief opgedragen aan Karel de Kale. (De vertaling van deze brief heb ik als bijlage aan mijn scriptie toegevoegd.) Behalve dat de *Vita* en de *Miracula* twee afzonderlijke werken zijn, is ook de wijdingsbrief een apart werk met een eigen stijl en inhoud. Dus de veronderstelling dat deze drie boeken samen tot eer van Karel de Kale zijn geschreven, acht ik niet plausibel. De wijdingsbrief is geen bewijs voor het bestaan van een hofschool onder Karel de Kale, zoals McKitterick beweert. Deze brief is vleierij aan het adres van Karel de Kale, die in 875 weer sterk verward is in de opvolgingsstrijd rond Italië. Op dit moeilijke moment voor Karel de Kale wordt hij door Heiric weer herinnerd aan de betekenis, die de heilige Germanus in 859 voor hem heeft gehad. Daarmee roept Heiric Karel de Kale, die zich steeds meer op Saint-Denis is gaan richten, op meer gunsten te bewijzen aan het koninklijke klooster Saint-Germain te Auxerre. Heiric heeft in zijn *Miracula Sancti Germani* heel handig verschillende belangen weten te combineren!

Annie Kooiman
Weth. Gerssenlaan 47
3454 BB De Meern

Proefabonnement Bijbel en Wetenschap nu f 9,95!

Neem nu een wetenschappelijk verantwoorde proef

De wetenschappelijke ontwikkelingen gaan snel. Het tijdschrift Bijbel en Wetenschap houdt ze voor u bij. En brengt verslag uit op populaire, maar wetenschappelijk verantwoorde wijze. Inclusief een Bijbelse visie. Een proefabonnement van drie nummers kost tijdelijk nog geen tientje. Een reden te meer om nu de proef op de som te nemen. Dus: vul snel de bon in!

Een Bijbelse Kijk Op Wetenschap

Abonnement Ja! Ik neem een proefabonnement op Bijbel en Wetenschap. Voor drie nummers betaal ik f 9,95.

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Woonplaats: _____

Bon in open envelop zonder postzegel zenden aan:
B&W, Antwoordnummer 151, 3800 VB Amersfoort.

Indien u na het tweede proefnummer niet opzegt, wordt het abonnement definitief.

VOOR OUDE- EN NIEUWE BOEKEN

KOOL BOEKEN

SPECIALIST OP HET GEBIED VAN ANTIQUARISCHE WERKEN
UIT EN OVER DE TIJD VAN DE:

REFORMATIE, NADERE REFORMATIE,
AFSCHEIDING EN HET REVEIL.

MET REGELMAAT BRENGEN WIJ CATALOGI UIT.
RECENT VERSCHENEN:

ANTIEKE THEOLOGISCHE WERKEN,
NIEUWE THEOLOGIE,
OUDE- EN NIEUWE DICHTWERKEN EN LETTERKUNDE.

OOK ALLE NIEUWE UITGAVEN
ZIJN BIJ ONS VERKRIJGBAAR

WIJ KOPEN OOK IN:
ENKELE STUKS OF GEHELE BIBLIOTHEKEN
TEGEN CONTANTE BETALING!

HOOFDWEG 2046744 WR EDERVEEN
TELEFOON 0318-574290. B.G.G.0318-513978
WINKEL GEOPEND: MA T/M DO 13.30 - 17.30.
VR 10.00 - 21.00, ZA 10.00 - 16.00 UUR.
ANDERE TIJDEN OP AFSpraak
UW GEZOCHTE WERKEN PLAATSEN WIJ GAARNE
VRIJBLIJVEND OP ONZE ZOEKLIJST

MAG PHILIPSE ZOMAAR EEN ATHEÏSTISCH MANIFEST SCHRIJVEN?

Beweging vindt van niet. Althans, wij vinden een weerwoord noodzakelijk. Hoogleraar Henk Geertsema ging met Herman Philipse in openbaar debat. Zijn lezing staat afgedrukt in het maartnummer.

WAAROM FLIRT FRITS BOLKESTEIN MET HET CHRISTENDOM?

Het juninummer van Beweging beschouwt de achtergronden van de verlegenheid van het neo-liberalisme. Sander Griffioen schrijft: 'Levensbeschouwingen delen in het grote conflict dat woedt rond het Koninkrijk Gods.'

WELKE ZORG UITTE KONINGIN BEATRIX IN DE TROONREDE?

Tweedeling dreigt in onze maatschappij: rijk en arm, zij die 'meedoen' en zij die aan de kant staan. Wat zijn de achtergronden hiervan? Zijn er oplossingen? U leest er over in het septembernummer van Beweging.

HEEFT DE ONTDEKKING VAN DE HEMEL CHRISTENEN IETS TE ZEGGEN?

Willem Ouweneel schrijft in het decembernummer over zijn ervaringen met de bekende roman van Harry Mulisch. Geen Nederlandse roman maakte op hem meer indruk. Welke rol speelt de wetenschap bij Godsverduistering?

beweging

is een levensbeschouwelijk tijdschrift uitgegeven door de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte. Een abonnement kost f 35,- per jaar voor vier dikke nummers. Het eerste jaar slechts f 17,50.

**Nu: een proefnummer voor f 5,-
of neem een abonnement!**

**Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte
Postbus 2156 - 3800 CD Amersfoort
(033) 465 70 78**

“EEN GRATIS BOEK? DAAR STEEKT VAST IETS ACHTER!”

Inderdaad, daar steekt iets achter: onze wens om u te vertellen over het wereldwijde werk dat 3xM doet voor de verkondiging van het Evangelie via de media! En we willen u graag regelmatig op de hoogte houden van wat we doen via onze nieuwsbrief.

“GEEN ADDERTJE ONDER HET GRAS DUS?”

Absoluut niet. De enige adder die iets met dit boek te maken heeft, is de pofadder die een bijrolletje speelt in het verhaal over het 3xM-project in Swaziland.

“WAT STAAT ER IN DIT BOEK?”

Verhalen over de zorgen en zegeningen in de diverse projecten in onder meer China, het Midden-Oosten, Roemenië en Suriname. En veel foto's.

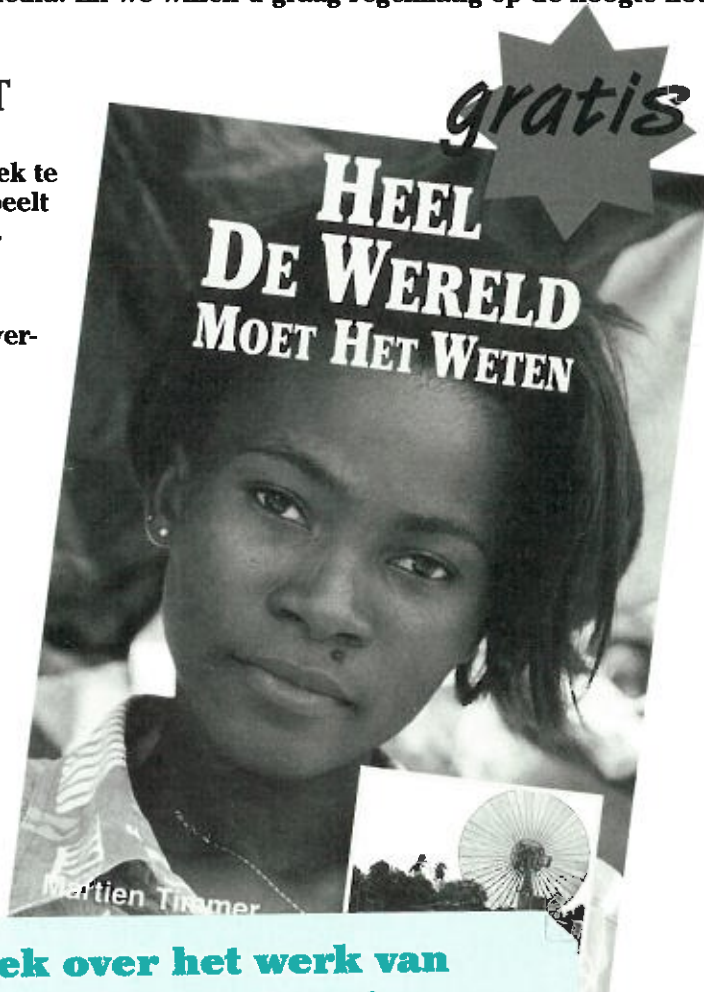
“WIE HEEFT HET GESCHREVEN?”

De man die het dichtst bij het vuur zit: 3xM-directeur Martien Timmer. Hij gaat vaak op werkbezoek in diverse landen, en vertelt daar boeiend over.

“HOE KRIJG IK DAT BOEK THUIS?”

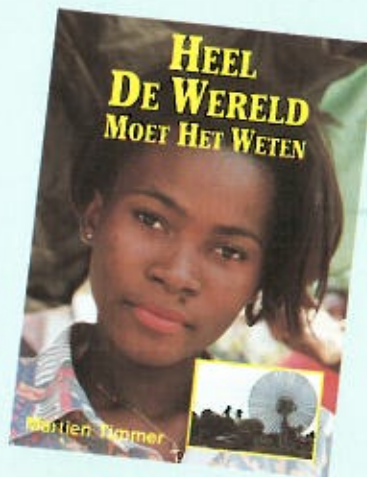
Simpel: vul de bon in en doe 'm vandaag nog op de bus.

Dan zorgt 3xM ervoor dat u het boek binnen twee weken kosteloos in huis hebt.

Dit indrukwekkende boek over het werk van 3xM ligt voor u klaar. Vraag het snel aan!

- * Estland
Gebedsverhoringen
- * Swaziland
Strijd om de waarheid
- * Roemenië
Corruptie alom
- * Egypte
Video-evangelisatie
- * West-Afrika
Weergaloze mogelijkheden
- * China
Radio bereikt miljoenen
- * Peru
Open voor het Evangelie

werk
ikt om

MEER

Oude Amersfoortseweg 79
1213 AC Hilversum
Tel. 035-6836880

Ds. W.J. Gorissen
Voorzitter van 3xM